

भारतीय साहित्याचे निर्माते

जीवनानंद दास

चिदानंद दास गुप्ता

जीवनानंद दास (१८९९-१९५४) हे रवींद्रनाथ टागोर यांच्यानंतरच्या काळातले सर्वात महत्त्वचे कवी म्हणून मान्यता पावले आहेत. टागोरंच्या परंपरेला नव्या युगाची भाषा व जाणीव देऊन पुढे नेण्याचे कार्य त्यांनी पार समर्पण केले. त्यांच्या प्रतिभाविद्यार्तात अस्मलपणा व कवितेची छिळवून ठेवणारी मोहकता यांचा फार खोल ठसा पुढील पिढीतील कवींवर उमटला. जीवनानंद हे जितके आधुनिक तितकेच परंपरेची सखोल जाणीव असलेले कवी आहेत. ते पूर्वबंगालमध्ये राहिले व अतिशय संवेदनशून्य बनले बोकासलचा प्रमोषा परिसर न्याहाळून त्यांनी त्या परिसराच्या नैसर्गिक ऐश्यांभे मूळ तपशील कवितेत इतके सहजपणे गुंफले आहेत की बांगलादेशामधील नागरिकांना या कवितेत आपल्या जन्मभूमीचे अतिशय पर्यवेदक व आत्मनिष्ठ स्वरूपाचे स्तुतिस्तोत्र ऐकू येते, या संग्रहात अनुवादित केलेल्या एकांगतांस कविता ह्या त्यांच्या काही निवडक व प्रतिनिधिक कविता आहेत.

Jivanananda Das (Marathi), Rs. 25
ISBN 81-260-2188-8

२४ भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी साहित्य अकादेमी
जगातील सर्वात मोठी प्रकाशन संस्था

website : <http://www.sahitya-akademi.gov.in>

भारतीय साहित्याचे निर्माते
जीवनानंद दास

साहित्य अकादेमी

लेखक
चिदानंद दास गुप्ता

अनुवादिका
वीणा आलासे

अनुक्रमणिका

1.	ते युग	1
2.	तो माणूस	7
3.	तो कवी	9
4.	अनुवाद	20
5.	निवडक सूची	61

ते युग

वास्तविक पाहता जीवनांद दस यांचे सर्व आयुष्य (1899-1954) रवींद्रनाथ टागोर यांच्या प्रभावाने भारावलेल्या काळातच गेले. अर्ध्या शतकापेक्षाही जास्त काळापर्यंत बंगालच्या जनमानसावर टागोरांचा किती व्यापक प्रभाव होता ते ज्यांनी अनुभवले आहे तेच जाणोत. जवळजवळ प्रत्येक बहुश्रुत बंगाली माणूस त्यांच्या हस्ताक्षराचे व गद्यशैलीचे अनुकरण करत असे. प्रत्येकाला त्यांच्या दोन हजार गीतांपैकी निदान पाचकशे गीते माहीत असत, शाळेत अथवा कॉलेजात त्यांच्या एखाद्यातरी नाटकात काम केलेले असे, अनेक कविता तोंडपाठ म्हणता येत असत. त्यांच्या सर्व कांदबऱ्या व बहुतेक निबंध वाचलेले असत, त्यांच्या निसर्गरम्य शांतिनिकेतनला भेट दिलेली असे. सर्व बाबतीत रवींद्रनाथांचा दृष्टीकोण आत्मसात केलेला असे म्हणजेच पूर्व व पश्चिमेच्या विचारांची सांगड घालण्याची पद्धत व नवे जुने आणि विज्ञान व धर्म यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करणे. अशा विशाल उदारमतवादी मानवतावादात आणि सामाजिक सुधारणावादी दृष्टिकोनात ब्राह्म विचारसरणीद्वारे समाजातील विभिन्न स्तरात पिढ्यानुपिढ्या जोपासला गेलेला कर्मठपणाही समाविष्ट असे. सुशिक्षित बंगाली माणसाला रवींद्रनाथांशिवाय, त्यांच्या विचारांच्या पलीकडे जाणारा वेगळा विचार करणे अशक्य होते. बंगालमधील जनमानसावर रवींद्रनाथांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व कार्यक्षेत्राची विशाल सावली पसरलेली होती.

मी या सर्व निवेदनात भूतकाळ वापरला आहे तो जरा भीतभीतच, कारण रवींद्र परंपरेचा जोर अजूनही नाहीसा झालेला नाही. पण 1941 सालानंतर, म्हणजेच रवींद्रनाथांच्या मृत्यूनंतर ज्यांचा जन्म झाला ते लोक आता तिसरीच्या आसपास आहेत आणि दरम्यान बंगालमधील सामाजिक वातावरणही बरेच बदलले आहे, त्यामुळे आता जरा मागे वळून रवींद्रनाथांकडे बघणे शक्य होते आहे. दुसरे महायुद्ध, बेकारी, अटीतटीची राजकीय ओढाताण आणि स्वातंत्र्यपूर्वकाळात मनात जोपासलेल्या आदर्शाची मोडतोड होत असल्याची जाणीव या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर टागोर युगातील अस्मितेचा फेरविचार होऊ लागला आहे.

सर्वसामान्य सुशिक्षित बंगाली माणसालाच जर रवींद्रनाथांच्या चष्म्यातून सगळीकडे

बघण्याची सवय लागली होती तर मग त्यांच्या जीवनकाळातच काव्यलेखन करणाऱ्या बंगाली कवींवर हा प्रभाव निदान दुप्पट दिसावा, हे स्वाभाविकच आहे. सतत विकसित होणारे नवनवीन विचार मांडून रवींद्रनाथानी या लेखकांना अगदी थक्क करून टाकले होते. 1937 साली, अगदी जिवावरच्या दुखण्यातून मरतामरता वाचल्यानंतरही त्यांनी 'प्रांतिक' नावाच्या काव्यसंग्रहात तत्कालीन वास्तवाच्या नवजागरणाची वाणी ऐकवली, युद्ध भडकविणाऱ्या शक्तींची तीव्र निर्भत्सना केली आणि भोवतालच्या संकटांची नोंद घेतली.

“चहुकडे नागिणीचे विषारी फूत्कार
शांतीची वाणी जणु निरर्थक पोकळ
म्हणूनच निरोप घेण्यापूर्वी
त्या सर्वांना देऊन जातोय हाक
जे घरोघरी दानवांशी लढायला होताहेत तयार”
(प्रांतिक - कविता क्र. 18)

या कवितेतली दुसरी ओळ लिहिताना सर्वत्र शांतिदूत म्हणून वावरणाऱ्या वयोवृद्ध कवीच्या मनाला किती यातना झाल्या असतील त्याची कल्पना करता येऊ शकते.

विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात, म्हणजे 1930 सालानंतर लिहिणाऱ्या कवींच्या नवीन पिढीमध्ये टागोरांच्या प्रभावातून मुक्त होण्याची जाणीव निर्माण होऊ लागली. ही जाणीव इतर सर्व समकालीन कवींपेक्षा बुद्धदेव बोस या कवीच्या लिखाणातून जास्त नेमकेपणाने व्यक्त होत होती. टागोरांचे जीवनावसान होण्यापूर्वी जवळजवळ पंधरा वर्षांपासूनच 'कल्लोल' नावाचा एक लेखकांचा गट तयार झाला होता. आणि या गटाने त्याच शीर्षकाचे एक नियतकालिकही सुरु केले होते. या नियतकालिकात लिहिणाऱ्या लेखकांवर इंग्रजी कवितेचा प्रभाव होता. युद्धोत्तर विफलतेच्या जाणीवेचा अथवा मार्क्सवादी विचारसरणीचा किंवा या दोहोंचाही जबरदस्त पगडा होता. त्यांनी टागोरांनंतरच्या सामाजिक जाणीवा व्यक्त करण्याचे मार्ग शोधून काढले. अर्थात टागोरांच्या प्रभावातून मुक्त होण्याच्या संघर्षात 'कल्लोल' हा फक्त एकच गट कार्यरत होता असे नाही. कवी विष्णू दे हे रवींद्रनाथांच्या एका वाढदिवसानिमित्त लिहिलेल्या कवितेत म्हणतात :

“चारसाहस्रक बजावण्यासाठी टागोरांचे भांडवल नाही करायचे,
चिरंतन जटाजंजाळात जखडून नाही ठेवायची जान्हवी
आमची प्राणगंगा मोकळी ठेवली आहे आम्ही
गाण्यागाण्यातून वहात ती समुद्रानुगामी
रेषा नि रंग मुक्त नवनवीन चित्रांत, कथा-काव्यात

हजारो छंदाचा उन्मुक्त स्रोत सापडतोय नव-आनंदधामी.”

(विष्णू दे - 'पंचिंशे वैशाख')

जीवनानंद दास यांनी फक्त 'टागोरांविरुद्ध विद्रोह' अशी भूमिका घेतली नाही, उलट त्यांच्या कवितेत रवींद्रोत्तर काळातील कोणत्याही कवीपेक्षा टागोरांच्या जाणीवेचा जास्त स्वाभाविक विकास झालेला दिसतो. या गोष्टीची त्यांना स्वतःलाही मनातून सखोल जाण असावी असे वाटते कारण ते लिहितात :-

“आपल्या पूर्वीच्या काळात होऊन गेलेल्या लोकोत्तर कवींना उलथून पाडण्याचे कारस्थान रचून कोणी कवी जन्म घेत नसतो... काही कवींच्या दोनचार कवितांचा अपवाद वगळला तर आधुनिक बंगाली कवितेवरील टागोरांचा पुसट होत जाणारा ठसा देखील फार स्पष्टपणे लक्षात येण्यासारखा आहे. टागोरांच्या एखाद्या कवितेशी किंवा गीताशी ही कविता ताडून बघताच या दोहोंमधील थोडाफार वेगळेपणा बघूनही आपण कृतज्ञतेने भारावून जातो.....टागोरांनी दाखवून दिलेल्या दिशेनेच आधुनिक बंगाली साहित्याची छोटीशी नवीन सुरवात होते आहे आणि तिचा विकास बंगाली साहित्याला किंवा टागोरांच्या मूलतत्वांना मारक ठरणार नाही.”

जीवनानंद टागोरांच्या विरोधात उभे ठाकले नाहीत पण त्यांनी ज्या तऱ्हेने त्या परंपरेतील काव्यशक्तीला व शब्दकळेला नव्या युगाची परिमाणे दिली त्यातच त्यांचे खरे सामर्थ्य दिसून येते. कवी टी. एस. एलियट यांनी त्यांच्या 'Tradition and The Individual Talent' या निबंधात परंपरेचा व प्रतिभेचा जो संबंध अतिशय नेमकेपणाने प्रतिपादन केला आहे तो संबंध जीवनानंदांनी प्रत्यक्षात साकार करून दाखवला.

बंगाली साहित्याला पश्चिमेच्या वाऱ्याने वाहून नेणारे असे ते युग होते. हा वादळी वारा दोन महायुद्धांतर्गत काळात व्हिक्टोरियन युगातील नैतिक आदर्शांची पडझड होत असताना निर्माण झालेल्या ओसाड प्रदेशांवर थैमान घालत होता. अणुयुगाच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या विज्ञानामुळे एकप्रकारचे नवीनच संशयास्पद वातावरण निर्माण होत होते आणि उध्वस्त प्रदेशांच्या कानाकोपऱ्यांमध्ये मार्क्सवादाचा ध्वज उभारला जात होता.

विशेष उल्लेखनीय बाब ही की टागोरांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात व त्यांच्या मृत्यूनंतर लिहिणारे बहुतेक साहित्यिक इंग्रजीचे प्राध्यापक होते-बुद्धदेव बोस, विष्णू दे, अमिय चक्रवर्ती, समर सेन, जीवनानंद दास इत्यादी. कोणीकोणी इंग्रजीचे प्राध्यापक नसले तरी इंग्रजीतून प्रकाशित होणाऱ्या नियतकालिकांचे पत्रकार या नात्याने त्यांचा इंग्रजी साहित्याशी घनिष्ठ संबंध होता. त्यांच्या कवितेत पश्चिमात्य साहित्यातील व कलाविश्वातील प्राचीन व आधुनिक पुराणकांथांचे विपुल उल्लेख असत. टी. एस. एलियट आणि वेब्स, डब्लू. बी. येटस आणि क्रिस्टोफर कॉडवेल,

रजनी पाम दत्त आणि ऑसवल्ड स्पेंगलर अशा परस्परछेदक विचारांमधून बंगाली साहित्य काहीशा बहुमुखी दिशाहीनतेकडे खेचले जात होते.

बंगाली माणसाच्या पोषाखावर व बैठकीच्या खोलीवर पाश्चात्य राहणीचा जो प्रभाव पडला त्यापेक्षा जास्त प्रभाव त्याच्या मनावर पडला. यात पौर्वात्य व पाश्चिमात्य विचारसरणींचे मिश्रण करून समन्वय साधण्याचा प्रयत्न असे. पाश्चिमात्य पद्धतीचे ज्ञान जितके सखोल तितक्या प्रमाणात स्वतःच्या बंगालीपणाचे भानही तीव्र होत असे व त्यामुळे हे संमिश्रण अधिक उत्साहाने केले जात असे. उदाहरणार्थ, सुधींद्रनाथ दत्त यांना संस्कृत साहित्याची आवड होती व गाढ व्यासंग होता, या गोष्टींशी टी.एस. एलियट, बॉदलेयर व पॉल व्हॅलरी यांच्या शैलीची सांगड घालून त्यांनी एक प्रकारची वेधक व नेमकी गद्यशैली निर्माण केली इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या मनाचीही तशीच खास जडणघडण केली. असे मिश्रण जात्याच असामान्य असणार असे मात्र नाही कारण त्याकाळाच्या सर्वच लेखकांनी अशा प्रकारचे प्रयोग करून पाहिले होते- असामान्यत्व प्रत्येकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गुणांच्या रसायनातून निर्माण होत असे.

जीवनानंद दास यांनी आयुष्यभर इंग्रजी साहित्याचे प्राध्यापक म्हणून काम केले पण ही गोष्ट त्यांच्या मातृभूमीवरील प्रेमाच्या आड आली नाही. मातृभूमीचे स्तवन करणाऱ्या त्यांच्या कविता अतिशय सखोल, आत्मनिष्ठ अनुभूतीतून उतरलेल्या आहेत व दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत लिहिल्या गेलेल्या अशा कवितांपेक्षा अधिक धारदार व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. या कवितांमध्ये बंगाली जीवनाची व निसर्गाची समृद्ध जाण सूक्ष्म तपशिलांसकट समर्थपणे व्यक्त झालेली असल्यामुळे माझ्या मते त्यांच्या सर्व साहित्यातल्या भाषांतर करण्यास अशक्य वाटाव्यात अशा या कविता आहेत. (म्हणूनच 'रूपसी बांगला' या संग्रहातील 'पुन्हा परत येईन' ही एकच कविता येथे अनुवादित केलेली आहे.)

बंगाली साहित्याचे नेतृत्व 46 धरमतल्ला स्ट्रीटवरील सांस्कृतिक विचारधारेकडे होते तो काळ जीवनानंद दास यांच्या कर्तृत्वाचा सर्वात जास्त भरभराटीचा काळ होता. अँटी फासिस्ट रायटर्स अँड आर्टिस्ट्स असोसिएशन या नावाने युद्धकाळात प्रस्थापित झालेले हे केंद्र पुढे युद्धोत्तर काळात प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स अँड आर्टिस्ट्स असोसिएशनमध्ये परिवर्तित झाले व पन्नास सालाच्या दशकात फार प्रभावशाली ठरले.

जवळजवळ सर्व तरुण सृजनशील मंडळींनी उत्साहाने सर्व बाजूंनी उचलून धरलेली ही चळवळ प्राधान्याने सर्वसामान्य माणसाशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करणारी व अखेर जनतानादर्नाच्या अंतिम विजयावर विश्वास ठेवणारी चळवळ होती. या विचारधारेव्यतिरिक्त काही लिहिणे म्हणजे त्याकाळी स्वतःवर पलायनवादाचा

आरोप ओढवून घेणे होते व नेमके हेच जीवनानंदांनी केले. त्यांनी कधीही त्यांच्या मनातला निर्दिष्ट मार्ग सोडला नाही, सोपा मार्ग पत्करून प्रभावशाली कालखोताच्या प्रवाहात स्वतःला झोकून दिले नाही. ही फारच महत्त्वाची गोष्ट आहे. कारण बंगाली साहित्यातील नवोदित डाव्या विचारसरणीने, कविता लिहिणारा व वाचणारा इंग्रजी विद्याविभूषित मध्यमवर्ग व सर्वत्र पसरलेला विशाल अशिक्षित निरक्षर समाज, यांच्यामधील दरीचा पुरेसा विचार केला नव्हता आणि आता मात्र रातोरात हाच अशिक्षित समाज त्यांचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय होऊन गेला होता.

यामुळे निर्माण होणारे ताणतणाव निरनिराळ्या प्रकारे लगेच दिसून येऊ लागले. कवी समर सेन यांनी विधिवत् जनतानादर्नाच्या अंतिम विजयावर विश्वास ठेवणारा मार्ग स्वीकारला होता पण प्रत्यक्षात मात्र त्यांच्या कवितेत शहरी जीवनातील बकालपणामुळे येणारी व्याकुळताच तीव्रपणे व्यक्त होत होती. त्यांना स्वतःलाही आपल्यातला हा विरोधाभास इतक्या स्पष्टपणे जाणवला की त्यांनी कविता लिहिणेच सोडून दिले. विष्णू दे हे संवेदनशील कवी कधीकधी श्रद्धेने झेंड्याला सलाम करत पण त्यांना एकंदरीतच संपूर्ण मानवसमाजाबद्दल नितांत आदर होता आणि कष्टकरी जनतेबद्दल सहानुभूती होती. मार्क्सवादी मंडळी आर्थिक 'वर्ग-वैशिष्ट्य' सोडून देण्याला जे महत्त्व देतात तो प्रकार या कवीमंडळींना अजिबात जमला नाही. खरे तर आता त्या काळाकडे मागे वळून पाहिल्यास असे वाटते की सुकान्त भट्टाचार्य व सुभाष मुखोपाध्याय यांच्या काही कविता आणि एकंदरीत जनमानसामध्ये बहुजन समाजाच्या परिस्थितीविषयी जागरूकता तयार होणे या दोन गोष्टी सोडल्या तर 46 धरमतल्ला स्ट्रीटची विचारधारा प्रामुख्याने टी.एस. एलियट यांच्या निराशेतून आशावादाकडे जाणाऱ्या विचारधारेने भारावलेली होती व त्याच दिशेने जाण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत होती.

दुसरीकडे ज्या कवींनी स्वतःचा स्वभावधर्म ओळखून, बहुजन समाजाच्या नियतीबाबत कुठलीही ठाम भूमिका न घेता स्वभावसिद्ध कविता लिहिली, त्यांची कविता विविध अंगांनी बहरून आली. विभूतिभूषण बंधोपाध्याय यांची आत्मनिष्ठ भूमिका मुद्दाम डावी विचारसरणी धरून ठेवणाऱ्या लेखकांपेक्षा फार गंभीर व सखोल होती. जीवनानंदांचे वनस्पतींचे, नद्यांचे, ऋतूंचे, पीकपाण्याचे व कामगार माणसांच्या लकबींचे ज्ञान व सूक्ष्म निरीक्षण विभूतिभूषण बंधोपाध्यायांच्या तरल जाणिवेशी मिळतेजुळते आहे, त्यात कुठल्याही प्रकारचा डावेपणाचा अभिनिवेश नाही. (विभूतिभूषणांच्या कादंबऱ्या सत्यजित राय यांच्या प्रतिभेला प्रेरणादायक ठरल्या व त्यातूनच भारतीय सिने-जगतात 'अपूची त्रिवेणी' रूपेरी पडद्यावर आली.) या दोघांबरोबरच चित्रकार जामिनी राय यांचेही नाव आठवते. विष्णू दे यांनी जामिनी राय यांच्या चित्रांचे सुंदर रसग्रहण केले आहे.

रवींद्रोत्तर कवितेचे परिपूर्ण रूप जीवनानंद दास यांच्या कवितेतच साकार झालेले दिसते ही गोष्ट आता बंगालमध्ये सर्वमान्य झालेली आहे. काशी नझरूल इस्लाम यांनी देशप्रेमाची ललकारी देऊन हताश झालेल्या एका पिढीला झपाटून टाकले; सुधींद्रनाथ दत्त यांनी संस्कृत साहित्याचा सखोल अभ्यास करून व त्याचा समकालीन जीवनाशी व साहित्याशी सांधा जुळवून नेमकी सुघड शैली निर्माण केली; विष्णू दे यांनी तरल व भावस्पर्शी कवितेचे अँग्लो-इंडियन व एल्युअर्ड यांच्या कवितेशी नाते जोडून प्रखर बुद्धिदीप्त जाणीव शब्दांकित केली; बुद्धदेव बोस यांनी मुक्त मनाने ऐंद्रीय संवेदनांची आनंदघन गाणी रचली; प्रेमेंद्र मित्र यांनी सामान्य माणसाला आवाहन करणारी रोमँटिक कविता लिहिली; अमिय चक्रवर्तींनी आधुनिक भाषेत अतिशय कुशल छंदरचना केली; अजित दत्त यांनी सुधींद्रनाथांप्रमाणेच भारतीयत्वाचे आधुनिकतेशी नाते जोडून कवितेचा घाट व आशय यात नेमकेपणा व लवचिकता आणली. प्रत्येक कवीने हातभार लावून स्वतःचा वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा उमटविला. पण तरीही जीवनानंद दास यांच्या कवितेइतकी कल्पकता व सौंदर्यानुभव धुंदपणे व्यक्त करण्याची ताकद त्यांच्यात होती की नाही याबाबत संशयच आहे. एकंदरीत बंगाली कवींच्या नव्या पिढीत जीवनानंदांनी टागोरांचे स्थान पटकावले आहे. त्यांचा नवकवीवरील प्रभाव खूपच व्यापक स्वरूपाचा आहे. फरक इतकाच की हा प्रभाव फक्त कवितेपुरताच मर्यादित आहे.

■

2

तो माणूस

जीवनानंद मुख्यतः काव्यविश्वातच रमले. त्यांनी काही लघुकथा, निबंध व कादंबऱ्याही लिहिल्या आहेत पण खऱ्या अर्थी काव्यच त्यांच्या स्वभावात पुरेपूर भिनलेले होते. रवींद्रनाथांप्रमाणे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात कलानिर्मिती व रसग्रहण, वस्त्रप्रावरणे वापरण्याची रूची व कवितालेखन, लेखनशैली व घरातली सजावट यात सुसंगती नव्हती. दिसणे व असणे, काल्पनिक जीवन व प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव यात ताळमेळ नव्हता. पूर्व बंगालमधील बारीसाल भागात जेथे ते जन्मले व वाढले तेथील ग्रामीण परिसरात आणि कलकत्त्यात घालवलेल्या अखेरच्या दिवसातही ते सर्वत्र मनस्वीपणे व एकाकीपणे स्वतःच्या काल्पनिक विश्वातच वावरत असत. सभोवतालच्या वास्तवापासून संपूर्णपणे अलिप्त व निवृत्त असूनही ते वास्तवाचे फार सूक्ष्म निरीक्षण करीत. त्या वास्तवातला त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग मात्र फक्त काव्यनिर्मितीतूनच व्यक्त होत असे. ते जातिवंत कवी होते हे तर खरेच पण ते कवी सोडून दुसरे काहीच नव्हते, हे विशेष.

ते स्वतःच एका निबंधात लिहितात- 'जर कोणी जातिवंत कवी असेल तर त्याच्यापाशी या दैनंदिन जीवनाच्या रहाटगाडग्यात जगाला देण्यासारखी एकच असामान्य देणगी असू शकते, ती म्हणजे त्याची कविता.'

अशा माणसाचा मृत्यू अखेर एका धावत्या ट्रॅमगाडीखाली चिरडून व्हावा ही घटना दुःखद असली तरी तो त्यांच्या अभिजात कवित्वाला मिळालेला योग्य न्यायच आहे असे म्हणावे लागते. मृत्यूपूर्वीही त्यांचे आयुष्य रहस्यमयतेने घेरलेले होते. लोकांच्या मनात त्यांच्याबद्दल फार गैरसमज होते. खरे पाहता ते मनस्वीपणे जगणारे फार प्रेमळ मनाचे गृहस्थ होते. कित्येक वर्षे सजनीकांत दास वगैरेंसारख्या रूढीप्रिय माणसांनीच नव्हे तर स्वतःला आधुनिक म्हणवणाऱ्या लेखकांनीही जीवनानंदांची टिंगलटवाळी करण्याचे जणुकाही व्रतच घेतले होते. (सजनीकांत दास हे त्यांच्या 'शनिवारचे चिठी' या साप्ताहिकातून त्यांच्यावर टीकेची झुंबड उठवीत असत). जीवनानंदांचा जन्म ब्राह्म समाजातील एका धर्मनिष्ठ कुटुंबात झाला होता (त्यांचे वडील विद्वान शिक्षक व आई कवयित्री होती). त्यांनी काही काळ ब्राह्म समाजाचे

वर्चस्व असलेल्या कलकत्त्याच्या सिटी कॉलेजमध्ये इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले, पण त्यांच्या एका कवितेत सुंदर स्त्रीच्या वक्षस्थळाच्या महतीचे वर्णन केलेले बघून या कॉलेजातील पुराणमतवादी वरिष्ठांनी त्यांना कॉलेजातून काढून टाकले, असे म्हणतात. दुसरीकडे असेही ऐकीवात येते की त्यांच्या कुटुंबियांनीही त्यांना 'ही वनलता सेन कोण?', 'त्यांच्यासारख्या विवाहित माणसाने असा व्यभिचार करावा का?' वगैरे प्रश्नांनी बेजार केले होते. या गोष्टी खऱ्याखोऱ्या काय असतील त्या असोत, पण त्या काळाबद्दल व त्यांच्याबद्दल महत्त्वाची माहिती देणाऱ्या आहेत. जवळजवळ आयुष्यभर त्यांनी इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले पण अखेरच्या काळात आर्थिक चणचणीमुळे त्यांना त्यांची विमा पॉलिसी विकावी लागली. खरे पाहता त्यावेळी त्यांची कविता अगदी ऐन भरात होती.

दैनंदिन व्यवहारात त्यांना लोकांशी नीट सुसंवाद साधता येत नसे ही गोष्ट त्यांचे चाहते बुद्धदेव बोस यांनीही नोंदवली आहे. त्यांचा चेहरा म्हणजे एक मुखवटाच होता, फार थोड्या माणसांना या मुखवट्याआडच्या माणसापर्यंत पोहोचता येत असे. त्यामुळे लोकांचे त्यांच्याबद्दल गैरसमज होत यात काहीच नवल नाही. टागोरांच्या जीवनपद्धतीत जशी निवांत एकसंधता व सर्वसमावेशकता होती त्यापेक्षा जीवनानंदांची जीवनपद्धती अगदी वेगळी होती. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात जे ताणतणाव, जी आंतरिक व्यथा, जो अविश्वास व अलिप्तता होती ती आधुनिक काळाच्या वैशिष्ट्यांशी जुळतीमिळती आहे. त्यांची कविता व त्यांचे जीवनही खऱ्या अर्थी रवींद्रोत्तर युगातलेच होते.

■

तो कवी

“पाखराच्या घराच्यासारखे डोळे उचलून म्हणाली
'इतके दिवस कुठे होतास?' तीच नाटोरची वनलता सेन.”

प्रतिमेचा अस्सलपणा हा जीवनानंदांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कवितेचा फक्त एक महत्त्वाचा पैलू आहे, पण बंगाली सोडून इतर कोणत्याही भाषेत त्यांच्या कवितेबद्दल बोलताना येथून सुरुवात करणेच योग्य ठरते कारण भाषांतरातही या प्रतिमेतून त्यांची खास ताकद दिसून येते. त्यांच्या प्रतिमासृष्टीत अतिशय पारंपरिक व तितक्याच आधुनिक अनुभूतींची सरमिसळ किती यशस्वीपणे साधलेली असते तेही या भाषांतरातून व्यक्त होऊ शकते. हेच त्यांच्या कवितेचे वेगळेपण आहे आणि हीच जीवनानंद दास यांना समजून घेण्याची खरी गुरुकिल्ली आहे.

टागोरांनी संस्कृत साहित्यातून उचललेल्या पारंपरिक व चाकोरीबद्ध प्रतिमांपेक्षा (अशा प्रतिमांमुळे टागोरांच्या कवितांचे भाषांतर करताना अडचण होते.) जीवनानंदांची प्रतिमासृष्टी व भाषा जास्त व्यक्तिगत स्वरूपाची आहे, रूढ काव्यभाषेपेक्षा स्वतंत्रपणे व नेमकेपणाने अभिव्यक्ती करणारी आहे आणि ती कुरूपतेला बघून दूर पळत नाही. बुद्धदेव बोस, विष्णू दे वगैरे जाणीवपूर्वक टागोरांविरुद्ध बंड पुकारणारे कवी प्रत्यक्षात भाषेच्या व परिभाषेच्या बाबतीत टागोरांच्या खूपच जवळ जातात, पण जीवनानंद मात्र एखाद्या वृक्षाला फक्त वृक्ष न म्हणता त्या वृक्षाचे नाव निक्षून सांगतात. त्यांच्या कवितेत ते शब्दांचे सर्वसामान्य वापरातले संदर्भ निपटून काढतात व त्यामुळे शब्दांना अतिवास्तववादी शक्ती प्राप्त होते. वाक्यरचनेत मध्येच अनपेक्षितपणे विक्षिप्त वाक्यांश आल्यामुळे जटिलता निर्माण होते.

जीवनानंदांच्या विशाल प्रतिमासृष्टीच्या एका बाजूला 'मृत्यूपूर्वी' (कविता क्र. 1) ही दृश्यात्मक व नादात्मक प्रतिमांनी खचून भरलेली कविता येते. या प्रतिमा अतिशय गुंतागुंतीच्या असतात. कारण वास्तवातील व्यक्तिगत अनुभवांना अचानक कल्पनाशक्तीचे पंख फुटतात किंवा सूक्ष्म प्रतीकांची निरगळीसारखी जटिल रचना झाल्यामुळे अद्भूत शक्तिशाली अभिव्यक्तीत त्यांचे रूपांतर होऊन जाते.

“शेतापलीकडली कोवळी नदी मुली उधळत

धुक्याची फुलं....'

'तांदुळाच्या धुरकट गंधाचे तरंगमय रूप झरत राहते दोन्ही प्रहरी एकाकी मासोळीच्या डोळ्यात....'

'गवती छपराची सावली भररात्री चांदण्याच्या आवारात पडते.....'

'ती झळाळी असते स्थिर:

पृथ्वीवरच्या ललनांना तेथेच जाऊन मिळते मंद धूपाचे शरीर.'

या प्रतिमा निसर्गाच्या अतिशय सूक्ष्म निरीक्षणातून निर्माण झालेल्या आहेत त्यामुळे त्या विशेष उल्लेखनीय वाटतात. अखेर कवितेच्या मुख्य आशयप्रवाहातही त्या सहजपणे मिसळून जातात. कवितेचा मुख्य आशय शेवटच्या कडव्यात व्यक्त होतो :

"मृत्यूपूर्वी आपल्याला काय कळायला हवं आणखी ?

कळलं नाही का की सर्व रंगीबेरंगी वासनांपुढे भिंतीसारखा आड येतो

धूसर मृत्यूचा चेहरा; कधीकाळी पृथ्वीवर स्वप्न होती-होतं सोनं

काहीही न बोलता शांती देणारं मायावी सोनं

आणखी काय कळायला हवं? ऊन्ह मावळून गेल्यावरच्या

पाखरांच्या हाका ऐकल्या नाहीत? पाहिला नाही का माळरानावरच्या

धुक्यात उडून गेलेला कावळा!"

जीवनानंद ज्या तऱ्हेने प्रतिमांवर प्रतिमा रचत जातात, त्या प्रतिमांच्या उतरंडीतून निरनिराळे परिणाम साधत जातात आणि अचानक सर्व संपवून एकदम निरोपाची भाषा बोलू लागतात ते या संग्रहातील 'शव' (कविता क्र. 7) या कवितेत आणखी नाट्यमय पद्धतीने व्यक्त झाले आहे.

या प्रतिमा एका निसर्गसन्निध्यात वावरलेल्या (बारीसाल, हे आता बांगला देशामध्ये आहे.) कवीने फार सूक्ष्म निरीक्षण करून टिपलेल्या व फार नाजूकपणे गुंफलेल्या आहेत. काही प्रतिमा तर इतक्या साध्या व सरळ अर्थ व्यक्त करणाऱ्या आहेत की त्या विशिष्ट वस्तूशी परिचय नसलेल्या वाचकाला विचित्र वाटू शकतात. जसे- 'हे घारी' (कविता क्र. 17) या कवितेत डोळ्यांची तुलना वेताच्या फळाशी केलेली आहे, प्रत्यक्षातही या दोन्ही गोष्टी दिसायला अगदी एकसारख्या असतात. यापेक्षा सर्वस्वी भिन्न स्वर 'लघुमुहूर्त' (कविता क्र. 21) सारख्या कवितेत ऐकू येतो. हा संपूर्णपणे शहरी जीवनातला अनुभव काहीशा गमतीदार, खोडसाळ व कडवट शब्दात व्यक्त होतो :

"या साऱ्या फुसक्या गोष्टी ऐकून कंटाळलेला एक निशाचर डास

त्यांच्या नाकाच्या शेंड्यावरून उड्या मारू लागला.

जणूकाही नदीकिनारी बसल्याप्रमाणे बेंटिंग स्ट्रीटवर बसून

त्यांनी दुनियेतले न्याय-अन्याय मोजून घेतले."

आणि अखेर हाच हलकेफुलकेपणा आपल्याला पुढे येणाऱ्या गंभीर विधानाकडे जाण्यास मदत करतो :

"कारण आता ते जेथे जाणार तिला म्हणतात झुलती नदी

तिथे कफल्लकांचे हाडाचे सांगाडे जमतात अन्

पाण्यात तोंड पाहतात - जितके दिवस पाहता येईल

तितके दिवस पाहत राहतात."

तिसऱ्या प्रकारची प्रतिमासृष्टी संपूर्णपणे इंग्रजी साहित्यातून घेतलेली दिसते.

मी 'सप्तक' (कविता क्र. 23) ही कविता पहिल्यांदा वाचली तेव्हा पहिल्या दोन ओळींमध्ये कवीला नेमके काय म्हणायचे आहे ते कळायला मला जरा वेळच लागला पण या ओळींचा इंग्रजीत अनुवाद करताच एकदम अर्थ लक्षात आला आणि मग मूळ कवितेतल्या ओळीच भाषांतरासारख्या वाटू लागल्या.

"येथेच झोपली आहे सरोजिनी; कोण जाणे

ती येथेच झपली आहे की नाही

खूप दिवस झाले झोपून"

बंगालीत वाचताना या सुरवातीच्या दोन ओळींमधून मृत व्यक्तीच्या थडग्याचा अर्थबोध होत नाही; एकाद्या बिछान्यावर झोपलेल्या जिवंत व्यक्तीबद्दल बोलणे सुरू आहे असे वाटते. त्यानंतरच्या ओळीतून मात्र जीवनानंदाना अध्याहत असलेल्या अर्थाची चाहूल लागताच अचानक धक्का बसतो व 'येथेच झोपली आहे सरोजिनी' हे वाक्य इंग्रजीतील 'ब्रेव्हस्टोन' वरील शब्दयोजनेचे रूपांतर आहे असे वाटू लागते. त्याचप्रमाणे 'मांजर' (कविता क्र. 8) या प्रतिमेच्या बाबतीतही पाश्चात्य साहित्यात प्रचलित असलेली ही प्रतिमा असावी असे वाटून जाते. या दोन्ही कवितांमधील आणखी एक साम्य म्हणजे या कविता वर्णनात्मक पातळीवरून अखेर एकदम वैश्विक पातळीवर आरोहण करतात. जसे, सप्तक या कवितेच्या अखेरीस :

"केशरी उजेडाची शुष्कता सायंकाळच्या आकाशात रेंगाळते

अदृश्य मांजरागत, अर्थशून्य कावेबाज मूर्ख हास्य दिसू लागते."

वर सांगितलेल्या सर्व वैशिष्ट्यांमधून जीवनानंदाच्या प्रतिमासृष्टीचे मुख्य अनुभवस्त्रोत शोधता येऊ शकतात - निसर्ग, शहरी वातावरण, पाश्चात्य साहित्य इत्यादी. पण त्यांच्या ऐतिहासिक प्रतिमा मात्र अगदी वैयक्तिक स्वरूपाच्या आहेत, बाहेरून त्यांचा थांगपत्ता लागू शकत नाही-पण याच प्रतिमा त्यांच्या कवितेत वारंवार येणाऱ्या

अतिशय बलशाली प्रतिमा आहेत. सर्वात जास्त सुप्रसिद्ध असलेल्या 'वनलता सेन' (कविता क्र. ३) या कवितेच्या अगदी सुरवातीलाच :

“हजारो वर्षांपासून या पृथ्वीच्या वाटेवर चालतोय
सिंहल समुद्रापासून ते मालय* समुद्रधुनीपर्यंत
रात्रीच्या अंधारात भटकलो; बिंबिसार अशोकाच्या धूसर विश्वात होतो मी;
आणखी दूरच्या विदर्भ नगरीच्या अंधारात,
थकलेला जीव माझा; चहुकडे फेसाळ जीवनसिंधूचे थैमान,
मला घटकाभर विसावा देणारी नाटोरीची वनलता सेन.”

(* मलाया या शब्दाचे बंगालीकरण करून जीवनानंदानी 'मालय' असे विशेषरूप तयार केले आहे - ते अनुवादात तसेच ठेवले आहे. - अनुवादिका)

कालप्रवाहाच्या दीर्घ प्रवासात थकलेला माणसाचा जीव-ही प्रतिमा जीवनानंदांच्या जाणिवेत इतकी खोल रुतून बसलेली आहे की ती अचानक अनपेक्षितपणे एखाद्या कवितेत अवतरली तर अपरिचित वाचकाला एकदम धक्का बसू शकतो. जसे- 'वाटेवरून चालताना' (कविता क्र. 6) या कवितेत होते :

“डोळे खाली झुकतात - चिरूट निमूटपणे जळत असतो;
हवेत खूप धूळ नि कचरा - डोळे मिटून बाजूला सरकतो-
झाडांवरून खूपशी जुनी पिवळट पानं झडून उडून गेलीत
बॅबिलॉनलाही असाच एकटा भटकलो मी रात्री

कशासाठी? आज हजारो कर्मव्यस्त वर्षांनंतर अजूनही मला कळले नाही.”

ही कविता कलकत्ता शहरातून रात्रीच्यावेळी भटकण्याचे आकर्षक व सरळ सुसंगत वर्णन देत सुरु होते आणि शेवटी अचानक बॅबिलॉनचा उल्लेख येतो, त्यामुळे झटका बसून आपण आपल्या परिचित वातावरणातून एकदम 'नॅचरॅलिझम' कडे खेचले जातो.

सर्वसाधारण वर्णनात, काही स्थळकाळांच्या व व्यक्तींच्या नामोल्लेखांच्या बाबतीतही जीवनानंदांची कविता ऐतिहासिक संदर्भांनी समृद्ध आहे. अशा शेकडो ऐतिहासिक उल्लेखांपैकी काही उदाहरणे म्हणजे-बॅबिलॉन, फोनेशिया, ऑसिरिया, निनेवे (पश्चिम एशिया व इजिप्तमधील विलुप्त संस्कृतींबद्दल त्यांना विशेष आस्था असावी असे वाटते.), पतंजली, आम्बपाली, नागार्जुन, श्रावस्ती, कन्कुशियस, ऑटिला-ही नावे त्यांच्या काव्यात वारंवार अचानक येतात. 'मकरसंक्रांती राते' (मकरसंक्रांतीच्या रात्री) या कवितेत ऐतिहासिक कालप्रवाहाचे भान व पक्ष्याची भरारी यांची तुलना केलेली दिसते. वारंवार येणारी 'पक्षी' ही प्रतिमा पुन्हा 'सूर्यप्रतिमा' (कविता क्र. 19) या कवितेत व आणखीही अनेक कवितांमध्ये आढळून येते. काळाच्या भानाप्रमाणेच अवकाशाचे भानही तीव्र आहे-मलाया किंवा इजिप्त,

अटलांटिक समुद्र, बेरिन स्ट्रेट्स असे उल्लेख वारंवार अकल्पितपणे येतात. जीवनानंदांच्या कवितेत प्राणीसृष्टीचाही वैशिष्ट्यपूर्ण वाटा आहेच. (एडिथ सिटवेल यांच्यासारखा) काही टिकाणी हे उल्लेख काव्याच्या सर्वमान्य भाषेत न बसणारे असतात. उदाहरणार्थ, मरणोन्मुख घोड्याच्या अंगावरील व्रण, थरथरणारे वृद्ध आंधळे घुबड, बगळे, उंट, सोनेरी सिंह, गिधाड, जराजर्जर बेडूक, डास इत्यादी. फुलांची अनुपस्थिती स्पष्टपणे लक्षात येण्याजोगी आहे पण झाडे व वृक्ष मात्र त्यांच्या विशिष्ट नावांसकट ठळकपणे उपस्थित असतात. जीवनानंद 'सौंदर्य' अथवा 'काव्यमयता' या गोष्टींबद्दल फार सावधगिरी बाळगत नसत आणि या बाबतीत त्यांनी स्वतःचे काही संकेतही निर्माण केले नाहीत.

“रक्त, थुंकी व सडक्या घाणीवरून पुन्हा उन्हाकडे उडून जाते माशी

सोनेरी सूर्याकिरणांवर उडत्या पंखांचा खेळ”

याटिकाणी बिभत्सता अर्थपूर्ण होते, जीवनाच्या सकस आकलनामुळे तिला सौंदर्यही प्राप्त होते-हायड्रंटमधून पाणी चाटणारा कुष्ठरोगी, रक्ताने फेसाळलेले तोंड घेऊन मरणारी प्लेगची घूस, मच्छरदाणीत शिरण्यासाठी प्राणप्रणाने झगडणारा डास, धूर ओकणारी मोटरगाडी अशा उल्लेखांबरोबरच मंद धूपाचे शरीर लाभलेल्या ललना, जलाशयांवर तरंगणारा हंस, अरण्यातून चांदण्यात येणारा कोल्हा अशा प्रतिमाही येतात.

जीवनानंदांची कविता फक्त मनालाच नव्हे तर आपल्या बुद्धीलाही गुंतवून ठेवते. हा कवी भूतकाळातील स्थळकाळाच्या संदर्भाशी अगदी सहजपणे आपल्या इंद्रियगम्य संवेदनांचे नवनवीन संबंध जोडत जातो, हेच या कवितेचे बलस्थान होय. इंद्रियगम्य संवेदनांशी असा संबंध किती विलक्षण सामर्थ्याने साधला जातो ते 'वनलता सेन' या कवितेत दिसून येते.

“दिवस ढळला की दर्विर्बिंदूचा नाद यावा

तशी संध्याकाळ येते; पंखावरील उन्हाचा वास

निपटून टाकते धार -”

वीर सावरकर आणि नरिमन हे ऑटिला व मार्क्सशी जवळीक साधताना दिसतात. नागार्जुन वा संधमित्रा टाइम्स ऑफ इंडियाशी, मध्य एशियातील माळरान बंगालच्या खेड्यातील पुष्करिणीशी जोडले जातात. अतिशय काल्पनिक घटनांना विशिष्ट नावांचे संदर्भ दिले जातात. अशी काही नावे-सुचेतना, अरुणिमा संन्याल, अनुपम त्रिवेदी, मृणालिनी घोषाल, सुविनय मुस्तफी, लोकेन बोस आणि नाटोरीची वनलता सेन. या नावांवरून त्यांच्यावर दाट शंका घेतल्या जात.

जीवनानंदांची कविता एकंदरीत पलायनवादी आहे की काय या प्रश्नाचे उत्तर ठामपणे 'नाही' असेच द्यावे लागेल कारण -

“हे उषादेवी, हे उदीची, कुठेतरी पाखरांची किलबिल ऐकू येते,
कुठेतरी सूर्योदयाची पहाट वाट पहात थांबली आहे असं वाटतं !”

अशा ओळी लिहिणाऱ्या कवीला पलायनवादी कोण म्हणेल? जीवनानंद सतत मानवी अस्तित्वाच्या बिकट परिस्थितीचा बारकाईने विचार करतात, त्याच्या अपूर्णतेबद्दल शोकही व्यक्त करतात पण अखेर मानवाच्या भविष्याबद्दल स्पष्टपणे आशा व्यक्त करत जातात -

“तर मग यात कुठे लपलं आहे जीवनाचं आश्वासन!
आम्ही त्या क्षणाची वाट पाहतोय आतुरतेने
चंद्रोदयापूर्वीच काळ्या समुद्राच्या
मैलान् मैल पसरलेल्या मायावी अंधाराला पार करून
पाखरांसारखं नक्षत्र चांदण्याच्या सोबतीने या अनंत प्रतिपदेलाच
चंद्राला विसरून उडून जायला हवं
उडून जावंसं वाटतं.”

(सूर्यप्रतिम - कविता क्र. 19)

समुद्रावरून उडणारा पक्षी ही जीवनानंदांची ऐतिहासिक जाणीवेशी संबंधित प्रतिमा आहे हे आठवताच वरील ओळींचा अर्थ स्पष्ट होत जातो.

‘तरीही’ हा शब्द जीवनानंदांच्या शब्दसंग्रहातला एक वारंवार वापरला जाणारा शब्द आहे. या शब्दाद्वारा त्यांच्या मनातला वर्तमानकाळातील मानवी अस्तित्वाबद्दलचा शोक व भविष्यात यातून मुक्त होण्याची आशा या गोष्टी जोडल्या जातात. काहीवेळा, विशेषतः त्यांच्या सुरवातीच्या कवितांमध्ये हा शोक मानवाच्या आत्म्याला असह्य होताना दिसतो; काळाच्या ठोकरी खालून व्यथित झालेला मानवी आत्मा त्याच्या चिरंतन मूलभूमीकडे, म्हणजेच मृत्यूकडे किंवा मातृगर्भातील अंधाराकडे परत जाण्यासाठी कळवळताना दिसतो. व्यथेचा व्याकुळ आक्रोश निःसंकोचपणे व्यक्त होतो आणि मरणेच्छाही स्पष्टपणे जाणवते.

“पहिला रक्तवर्ण आकाशात उगवणारा सूर्य
मला मानवी सैनिकाप्रमाणे या पृथ्वीशी आमनासामना
करण्याचा आदेश देतो;
माझे हृदय घुणने-वेदनेने-आक्रोशाने वेढले आहे;
सूर्याच्या असह्य तापाने ग्रासलेली ही पृथ्वी
जणु कोट्यावधी डुकरांच्या किंवाळ्यांचा उत्सव.
काय हा उत्सव!
हृदयातल्या गाढ अंधारात सूर्य बुडवून
पुन्हा झोपी जावसं वाटतं मला

अंधारमय स्तनात, योनिगव्हरात अनंत मृत्यूप्रमाणे
मिसळून जावंसं वाटतं, कशाला जागवता मला!”

(‘अंधकार’ वनलता सेन या संग्रहातून)

या बरोबरच ‘कधीतरी’ हा शब्दही वारंवार येतो-कधीतरी माणसाला मुक्ती मिळेल, काही प्रयत्न केले तर ‘कुठेतरी सूर्योदयाची पहाट वाट पहात थांबली आहे’ असे उल्लेख येतात. नेमके कोणते प्रयत्न करायचे ते स्पष्ट होत नाही पण एकूण कवितेचा प्रवाह पाहता हे प्रयत्न सत्यनिष्ठा, पवित्रता व साधनशुचितेच्या दिशेने जाणारे आहेत असे जाणवते. माणसाला सुदैवाने आत्मा लाभलेला आहे तेव्हा तो मुक्तीच्या दिशेनेच जाणार असा विश्वास दिसून येतो.

“युगानुयुगे माणूस स्वतःच वाहतोय स्वतःचे प्रेत
स्वतःच्या खांद्यावर.

भावाबहिणींची हत्या करून

ते रक्त वाहताना बघून

त्याच्या आत्म्यातले सडलेपण

नक्षत्रांकडे, आकाशाकडे, प्रेमाकडे

मूल्यबोध जागा व्हावा म्हणून

प्रार्थना करतेय-

या रक्तांछनातून सुटका व्हावी म्हणून

असं करेल का तो, हृदयच नसतं तर!”

(‘अनन्दा’-श्रेष्ठ कविता या संग्रहातून)

या कवितेत जीवनानंद ‘हृदय’ हा शब्द वापरतात, आत्मा हा शब्द नाही पण एकूण अर्थाच्या दृष्टीने पाहिल्यास त्यांना हे दोन्ही शब्द समानार्थी वाटत असावेत.

जीवनानंदांची अभिव्यक्ती वेगळ्या भाषेत व्यक्त होत असली तरी त्यांची टागोरांच्या आंतरिक जाणीवेशी किती जवळीक होती ते अशा कवितांमधून लक्षात येते. टागोरांच्या ‘चहुकडे नागिणीचे विषारी फूत्कार’ अशा ओळीने सुरु होणाऱ्या कवितेशी जीवनानंदांच्या ‘अद्भुत अंधार’ (कविता क्र. 27) या कवितेची तुलना करून पाहिल्यास लक्षात येईल की टागोर अभिव्यक्तीच्या बाबतीत जरा जास्त आक्रमक असले तरी मानवी मूल्ये कोसळताना बघून दोघांनाही बसलेला धक्का एकासारखाच आहे. जीवनानंदांच्या ‘यात्री’ (प्रवासी-कविता क्र. 25) या कवितेत तर दोघांमधील हे साधर्म्य अधिकच स्पष्टपणे अधोरेखित झालेले दिसेल-शाश्वत आत्म्यावरील निष्ठा, त्याचे पृथ्वीवरील क्षणिक वास्तव्य व अनंत प्रवास स्पष्ट शब्दात व्यक्त झालेला दिसतो. हा विचार टागोरांच्या असंख्य कवितांमधून वारंवार प्रतिध्वनित होताना दिसतो :

“रोगजर्जर रात्रीच्या गडद अंधारात
जो प्रकाशबिंदू मधूनमधून दिसतो
तो बघून वाटतं याचा अर्थ काय
वाटेवरच्या पथिकासारखी खिडकीच्या छिद्रातून
उत्सवाच्या झगमगाटाची ओझरती कल्पना यावी
तसाच तो किरण मनात प्रवेशतो
आणि सांगून जातो
हे घट्ट आवरण दूर होताच
निश्चितपणे दिसणार
ती स्थळकाळातील आदिज्योती
शाश्वत प्रकाशाने उजळलेला परिसर
जिथे सूर्य संध्यास्नान करतो
जिथे नक्षत्रांचे महाकाय बुडबुडे
उसळतात, त्यांचे स्फोट होतात
रात्र संपल्यावर मी तेथेच जाणार
चैतन्यसागराच्या तीर्थपथावर”

(टागोरांच्या ‘रोगशय्याय’ या संग्रहातील कविता क्र. 20)

उपनिषदांच्या पुनरुज्जीवनामुळे ब्राह्म मताचा प्रभाव वाढला. जीवनानंदांच्या लहानपणापासूनच त्यांच्या मनावर हा संस्कार होता. टागोरांनीही या विचारावर भर दिल्यामुळे टागोर व जीवनानंद या दोघांच्याही अखेरच्या कवितांवर हा प्रभाव दिसून येतो. टागोरांप्रमाणेच (डांटे व इतर अनेक कवींप्रमाणे) जीवनानंदही मुक्तीची जाणीव व्यक्त करण्यासाठी नारी-हृदय ही प्रतिमा वापरतात. ही प्रक्रिया बहुतेक ‘सुचेतना’ (कविता क्र. 5) या कवितेपासून सुरु झाली असावी कारण काही समीक्षकांच्या मते त्यांच्या कवितेत या काळानंतर एकप्रकारचे आशावादी परिवर्तन दिसून येते. अखेरच्या काळात तर नारी-हृदय हे केवळ आश्रयस्थान न राहता तो परम शांतीकडे नेणारा बिंदू ठरतो व या भावनेशी मरणेच्छा आणि मातृगर्भातील अंधार एकरूप होऊन ही निष्ठावंत जीवनाची अतिशय उदात्त प्रतिमा तयार होते. वर्तमानातील बिभत्सतेच्या पलिकडे घेऊन जाणाऱ्या पवित्रतेची निदर्शक होत जाते.

तारुण्यातील आत्यंतिक भावावेग टागोरांप्रमाणेच जीवनानंदांच्याही सुरवातीच्या कवितांमध्ये दिसून येतो. ‘झरा पालक’ (झडलेली पिसे) संग्रहातील बहुतेक कविता आणि ‘धूसर पांडुलिपी’ (धुरकट हस्तलिखित) या संग्रहातील काही कवितांचे टागोरांच्या ‘निझरि स्वप्नभंग’ या कवितेशी साम्य दिसून येते. जीवनानंदांच्या

समकालीन कवींच्या म्हणजेच सुधींद्रनाथ दत्त, विष्णू दे, अमिय चक्रवर्ती किंवा जरा नंतरचे समर सेन यांच्या सुरवातीच्या कवितांशी तुलना केली तर हा प्रभाव अधिक ठळकपणे नजरेत भरतो व तुलनेत स्पष्ट दिसून येते की हे बाकीचे कवी जास्त संयमी व कमी भावनाप्रधान होते. जीवनानंदांच्या सुरवातीच्या रचना रवींद्रनाथांप्रमाणेच अतिशय भावनाप्रधान असूनही नेमका अनुभव व्यक्त करणाऱ्या आहेत. आशय व अभिव्यक्तीत रचनाकौशल्यापेक्षा जोमदारपणा जास्त आहे. दोघांनाही तरुणपणापासूनच गूढ अनंताची अनिवार ओढ आहे. त्यानंतर मध्यवयात मात्र उभयतांची जीवनदृष्टी आपापल्या स्थायी स्वभावधर्मानुसार उसळून येते व अखेरच्या काळात संशयपर्वाच्या गोंधळातून विश्वास व निष्ठेच्या दिशेने परिपक्व होत जाते.

टागोरांची प्रतिभा अष्टपैलू होती हे खरेच पण आज पिढ्यानुपिढ्या उलटून गेल्यावरही ते अजूनही अत्युच्च शिखरावर विराजमान आहेत ते एकाधिक कारणांमुळे. टागोरांच्या आध्यात्मिक अनुभूतीला ठाम तात्विक बैठक आहे. जीवनानंदांचा आध्यात्मिक शोध चौफेर व पद्धतशीर नाही. त्यांच्या व्यक्तिगत जडणघडणीत भावनाच बुद्धीवर मात करतात. तीव्र आत्मनिष्ठा हीच त्यांची शक्ती व दुर्बलताही आहे. शेलेची ‘ओड टु द वेस्ट विंड’ ही कविता भावावेगाने भरपूर असली तरी कवींच्या ‘स्व’ च्या बाहेरील वस्तुनिष्ठ वास्तवाला आवाहन करणारी आहे. जीवनानंदांची ‘हवार रात’ (वादळी रात्र, कविता क्र. 10) ही कविता संपूर्णपणे त्यांच्या ‘स्व’ च्या कोषात गुरफटलेली आहे. शेलेच्या ‘फीलिंगज् ऑफ अ रिपब्लिकन ऑन द फॉल ऑफ बोनापार्ट’ किंवा टागोरांच्या ‘आफ्रिका’ सारखे लेखन जीवनानंद कधीच करू इच्छित नाहीत. त्यांनी ‘जुहू’ किंवा ‘अनुपम त्रिवेदी’ (कविता क्र. 26) अशा काही विडंबनात्मक कविता लिहिल्या आहेत, त्यात त्यांच्या अवतीभवती वावरणाऱ्या व्यक्तींकडे अंगुलिनिर्देश केलेला दिसतो पण न गुंतता. जीवनानंदांना ‘एकांताचा कवी’, ‘कवींचा कवी’, ‘काळाचा कवी’ अशा गौरवपर उपाध्या लावण्यात आल्या आहेत; पण कोणीही कधीही त्यांना कोणत्याही राजकीय वा सामाजिक मतादर्शाशी किंवा त्यांच्या काळात घडत असणाऱ्या विशिष्ट घडामोडींशी जोडले नाही. (याबाबतीत टागोर वेगळे होते). जीवनानंदांना वर्तमानकाळातील (व ऐतिहासिक काळातील) मानवी अस्तित्वाबद्दल गंभीर चिंता होती पण त्यांचा स्वभाव निवृत्त व एकलकोंडा होता. वर्तमानकाळातील कोणत्याही घटनेबाबतची स्वतःची प्रतिक्रिया ते बाहेर दर्शवत नसत. इतक्या संवेदनशील कवींच्या बाबतीत ही गोष्ट जरा विचित्र वाटू शकते.

टागोरांचा आशावाद जीवनानंदांना खूप जवळचा वाटतो. टागोरांनीही मानवी नियतीच्या स्थूल व सूक्ष्म स्वरूपांचा ऊहापोह केला पण टागोरानंतरचा काळ जास्त गतिमान होता. जागतिक घडामोडींच्या बातम्या जलद येऊन थडकत असल्यामुळे वास्तववादी घटनांवर ताबडतोब प्रतिक्रिया नोंदवल्या जात होत्या. अशा परिस्थितीत

इतर समकालीन कवींच्या तुलनेत जीवनानंदांच्या या घटनांवरच्या प्रतिक्रिया फारच साधारण स्वरूपाच्या असत. टागोरांचा आत्म्याच्या शाश्वततेवर व अविनाशी मानवी मूल्यांवर विश्वास होता आणि हा विचार तत्कालीन प्रगतिवादी सामाजिक विचारसरणीलाही पटत होता, प्रभावित करत होता. जीवनानंदांची जीवनदृष्टी निराशेच्या झटक्यांमध्ये सूक्ष्म व प्रखर होत जाते, वास्तवातील मूल्यनाशाबद्दलची त्यांची निराशा फार सखोल व व्यक्तिगत स्वरूपाची आहे. उलट आशावादी मनःस्थितीत मात्र-उदा. 'यात्री' (कविता क्र. 25)-त्यांना स्वतःच्या स्वतंत्र विचारमंथनातून कुठलेही नवे समीकरण शोधून काढता येत नाही, आधाराची गरज भासते. इतर कवींच्या आशावादामध्ये जसा तत्कालीन सामाजिक वातावरणात प्रचलित असलेल्या विचारांचा पोकळ प्रतिध्वनी जाणवतो तसाच जीवनानंदांच्या प्रतिक्रियांमध्ये दुबळेपणा, व्यक्तिवहीनता व विस्कळितपणा दिसून येतो. इतका की त्यांच्या 'यात्री' (प्रवासी-कविता क्र. 25) अथवा 'दुदिके' (दोन्हीकडे) या कवितांमधील प्रतिमासुष्टी पूर्वीप्रमाणेच त्यांची खास व्यक्तिगत स्वरूपाची राहत नाही; शब्दयोजना टागोरांच्या अभिव्यक्तीकडे झुकणारी आहे.

जीवनानंदांचा आशावाद टागोरांच्या व ब्राह्म समाजाच्या जीवनदर्शनाकडे परतणारा आहे. खरे पाहता टागोर स्वतःच त्यांच्या उपनिषदनिष्ठ सारतत्वाचा पराभव पाहून रागाच्या भरात म्हणत की शांतीचे तत्व सांगणारी वाणी 'विषारी नागिणीच्या फूत्कारा'पुढे पोकळ वाटते, पुढे जाऊन ते सर्वांना या दानवांशी आमनासामना करण्याचे आवाहनही करतात. जीवनानंदांचा शोध मात्र त्यांना पुन्हा एकदा टागोरांच्या जीवनमूल्यांकडेच घेऊन जातो. उदाहरणार्थ त्यांच्या 'श्रेष्ठ कविता' या संग्रहातील 'दुदिके' (दोन्हीकडे) या कवितेच्या अखेरीस ते म्हणतात :

“पृथ्वीवरचा भयावह कोलाहल भेदणारा तो अविनाशी स्वर

आनंदाच्या प्रकाशाच्या अंधाराच्या व्याकुळतेत

गाजत राहणारा अनंत हिरवा लावण्यासागर.”

वेगळ्या शब्दात असेही म्हणता येईल की स्वातंत्र्योत्तर भारतातील कठीण परिस्थितीशी टक्कर देऊन टिकून राहण्यात टागोरांच्या जीवनमूल्यांचा किती दुःखद पराभव होत होता, हेच जीवनानंदांनी दाखवून दिले. त्यांचे प्रिय कवी डब्लू. बी. येट्स यांच्याप्रमाणे तेही दुःखाने म्हणतात :

“The blue-dimmed time is loosed, and everywhere

The ceremony of innocence is drained;

The best lack the conviction while the worst

Are full of passionate intensity”

पण म्हणून जीवनानंदांना पलायनवादी म्हणून मोकळे होणे उचित ठरणार

नाही, मानवतेबद्दलची त्यांची तळमळही दुर्लक्षून चालणार नाही. त्यांच्या कवितेची शक्ती दुःखाच्या आर्त आक्रोशात, सखोल संवेदनशीलतेत, समकालीन व व्यक्तिगत सौंदर्यबोधाने आणि आत्ममग्नतेत एकवटलेली आहे, काहीशा अपरिपक्व सामाजिक आशयात किंवा अतिसुलभ आशावादात नव्हे.

जीवनानंदांची जी बलस्थाने आहेत त्या दिशेने ते त्यांच्या इतर समकालीन कवीपेक्षा इतके वरच्या दर्जावर जाऊन पोहचले आहेत की त्यापुढे त्यांच्या तात्त्विक बैठकीचा प्रश्न गौण ठरून जातो. 'स्वप्न' या कवितेतील अंतर्लीन नाजुकपणा, 'लघुमुहूर्त' मधील वक्रोक्तिपूर्ण मर्मभेदकता, 'अनुपम त्रिवेदी' मधील विचारवर्णनाची ताकद, 'समारूढ' मधील विडंबन, 'हे घारी' या कवितेतील विशुद्ध निरागसता, 'हवार रात' या कवितेतील कल्पनाशक्तीचा मुक्त संचार, 'वनलता सेन' मधील संयत प्रेमभावना, 'अद्भुत अंधार' मधील क्षोभ, 'मांजर' मधील शहरी जीवनदृष्टी, 'संत्रे' मधील लक्षणीय साधेपणा व सखोलता, 'सूर्यप्रतिम' मधील काहीशी साधारण वाटणारी आशावादाची शक्ती-ही काही उदाहरणे झाली. यावरून त्यांच्या भावनांची विलक्षण तीव्रता व बलशाली अभिव्यक्तिकक्षमता निरनिराळ्या टोकदार दिशांनी बहरून आलेली दिसते. जीवनानंद दास यांच्या व्यक्तिमत्वात आपल्याला ग्रामीण निसर्गाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून लिहिणारा एक साधासुधा व संवेदनशील कवी; विशाल स्थळकाळाच्या अवकाशात वावरणारा शहरातला एक आधुनिक कवी; मानवी नियतीबद्दल गंभीर आस्था असलेला एक विश्वमानव आणि विचार करून तात्त्विक आशय प्रभावशाली कवितेत मांडू शकणारा असा परंपरेत मुरलेला असूनही बुरसटलेपणापासून मुक्त असणारा माणूस भेटतो.

इतकी तीव्र संवेदनशीलता लाभलेल्या कुठल्याही कवीसाठी इतक्या विशाल आवाक्यात कविता लिहिणे म्हणजे एक दिव्यच होय. दुसऱ्या कोणत्याही समकालीन कवीला हे साधले आहे की नाही, प्रश्नच आहे.

4

अनुवाद खाली दिलेल्या कविता संग्रहांमधून

धूसर पांडुलिपी (धूसर हस्तलिखित), 1936
 वनलता सेन, 1942
 महापृथिवी (महापृथ्वी), 1944
 सातटि तारार तिमिर (सात ताऱ्यांचा अंधार), 1948
 श्रेष्ठ कविता, 1954
 रुपसी बांगला, 1957
 बेला अबेला कालबेला (वेळ अवेळ काळवेळ), 1961

मृत्यूपूर्वी

पौषातल्या सायंकाळी ओसाड माळरानावरून हिंडलो आपण
 पाहिली शोतापलिकडली कोवळी नदी मुली उधळत फुलं
 धुक्याची; कधीकाळच्या खेडेगावातल्या मुलींसारख्या त्या
 सान्या; आपण पाहिली अंधारात काजव्यांनी भरून गेलेली
 झुडुपं; ज्या शेतात पीक नाही त्याच्या उशाशी उभा चंद्र-
 पिकांची काही हौस नाही त्याला तो अलिप्त सतंद्र.

आपण तेच ज्यांनी हिवाळी रात्रींवर केलं प्रेम;
 ऐकली मध्यरात्री कडव्याच्या छपरावरची पंखाची फडफड
 प्राचीन घुबडाचा वास; अंधारात पुन्हा कुठे हरवलं ते!
 आपण समजलो हिवाळी रात्र अपरूप जागोजागी पंख पसरण्याच्या
 धुंद उल्हासानं भारलेली; अशोकाच्या शाखाप्रशाखांवरून बगळ्यांच्या हाका;
 आपण जाणली या जीवनाची सारी रहस्यमय जादुगिरी.

आपण पाहिला रानबगळा शिकाऱ्याची गोळी चुकवून
 उडून जाताना क्षितिजापार निळ्याकोवळ्या चांदण्यात;
 आपण प्रेमानं फिरवला धानाच्या तुऱ्यांवरून हात;
 सायंकाळीन कावळ्याप्रमाणे आपणही आशा-आकांक्षासह परतलो घरी;
 बाळमुखाचा वास, गवत, उन्ह, पाखरं, नक्षत्रं, आकाश
 आपण पाहिली सर्वत्र यांचीच चिन्हं उमटलेली बारामास.

आपण पाहिली मार्गशीर्षाच्या अंधारात हिरवी पानं झाली पिवळी
 झुडुपांमधल्या झरोक्यात प्रकाशकिरणांचा नि बुलबुलांचा खेळ;
 थंडगार रात्री उंदरांनी अंगभर रेशमासारखा माखून घेतलेला भुसा;
 तांदुळाच्या धुरकट गंधाचे तरंगमय रूप झरत राहते दोन्ही प्रहरी

एकाकी मासोळीच्या डोळ्यात; तलावापलिकडे सांध्य अंधारात
बगळ्यांना येतो झोपेचा वास-थोपटणाऱ्या मायाळू हातांचा.

मिनारांसारखे ढग सोनेरी घारीला बोलावतात खिडकीत,
वेताच्या वेलाखाली चिमणीचं अंडं जणू निळसर होतंय;
कोवळ्या पाण्याच्या गंधाने नदी पुनःपुन्हा किनाऱ्याला कुरवाळते,
गवती छपराची सावली भररात्री चांदण्याच्या आवारात पडते;
हवेत रातकिड्यांचा वास-वैशाखात शेतावरच्या हिरव्या हवेत;
निळसर खाऱ्या वक्षावर रसाळ गर्द वासना दाटून येते.

आपण पाहिली दाट वटवृक्षाखाली लाललाल फळं
पडलेली; एकाकी शेतांची दाटी नदीत प्रतिबिंब बघणारी;
सर्व निळ्या आकाशांना आणखी निळा तळ शोधायची ओढ;
वाटेवाटेवर पाहिले मायाळू डोळे सावली धरणारे पृथ्वीवर,
आपण पाहिली सुपारीच्या झाडांवरून संध्याकाळ उतरते रोज,
प्रत्येक दिवशी पहाट येते धानाच्या तुऱ्यांसारखी हिरवी सहज;

आपण समजलो की दिवस, महिने, ऋतू उलटून गेल्यावर
पृथ्वीची ती कन्या जवळ येऊन नदीची कहाणी
सांगून गेली; आपण जाणलं की वाटेवर, घाटावर, शेतावर
एक वेगळीच झळाळी असते : तिच्या देहावर सायंकाळपूर्व धूसरता;
दृष्टिभेटीची वहिवाट सोडून ती झळाळी असते स्थिर :
पृथ्वीवरच्या ललनांना तेथेच जाऊन मिळते मंद धूपाचे शरीर;

मृत्युपूर्वी आपल्याला काय कळायला हवं आणखी?
कळलं नाही का की सर्व रंगीबेरंगी वासनांपुढे भिंतीसारखा आड येतो
धूसर मृत्यूचा चेहरा; कधीकाळी पृथ्वीवर स्वप्न होती-होतं सोनं
काहीही न बोलता शांती देणारं मायावी सोनं
आणखी काय कळायला हवं? ऊन्ह मावळून गेल्यावरच्या
पाखरांच्या हाका ऐकल्या नाहीत? पाहिला नाही का माळरानावरच्या
धुक्यात उडून गेलेला कावळा !

~ ('मृत्यूर आगे' - धूसर पांडुलिपी या संग्रहातून)

गिधाडं

या पठारावरून त्या पठारावर-दुपारभर एशियाच्या आकाशाआकाशात
घिरट्या घालतात गिधाडं; माणूस पाहतो वस्ती बाजारहाट; निर्जन पठार
गिधाडांचं, जिथे ओसाड प्रदेशावर कठोर शांतता उभी असते आकाशापाशी;

दुसरं एक आकाशच जणू-तिथे एकमेकात घट्ट गुंतलेल्या ढगांमधून
गिधाडं उतरतात; जणूकाही उजेडापासून दूर धुरकट क्लांत दिशांचे हत्ती
पडलेले-पडले पृथ्वीवर एशियाच्या शेताभाताच्या प्रदेशावर

थोडावेळ फक्त; मग ते बहिष्कृत पक्षी पुन्हा भरतात उड्डाण
काळोखात विशाल पंख पामवृक्षावर-पर्वतशिखरांवरून समुद्रापार;
एकदा पृथ्वीची शोभा पाहून, मुंबईच्या समुद्रावरील

बंदराच्या अंधारात जहाजांवर गर्दी करतात, मग मलबारला उडून जातात-
एखाद्या मिनाराच्या उदास कड्याला घेऊन बसतात खूपशी गिधाडं,
पृथ्वीवरच्या सर्व पक्ष्यांना विसरून उडून जातात जणू मृत्यूच्या पलिकडे

जणूकाही एखादी वैतरणी किंवा आयुष्यातील ताटातुटींचा कालवा
हुंदका देतो-बघत राहतो गंभीर निळाईत मिसळून गेलेला तो पक्ष्यांचा थवा.

~ ('शकुन' - धूसर पांडुलिपी या संग्रहातून)

वनलता सेन

हजारो वर्षांपासून या पृथ्वीच्या वाटेवर चालूनोय
सिंहल समुद्रापासून ते मालय * समुद्रधुनीपर्यंत
रात्रीच्या अंधारात खूप भटकलो; बिंबिसार अशोकाच्या धूसर विश्वात
होतो मी; आणखी दूरच्या विदर्भ नगरीच्या अंधारात;
थकलेला जीव माझा; चहुकडे फेसाळ जीवसिंधूचे थैमान
मला घटकाभर विसावा देणारी नाटोरची वनलता सेन.

तिचा केशसंभार जसा अंधार कधीकाळच्या विदिशेच्या रात्रीचा
चेहरा श्रावस्तीचे नक्षीकाम, दूरवर समुद्रापार
वल्हे तुटून ज्या नाविकाने हरवली दिशा
त्याला जसा गवती हिरवागार प्रदेश दिसावा दालचिनी-बेटावर
तशीच दिसली ती अंधारात; पाखराच्या घट्यासारखे डोळे उचलून म्हणाली
'इतके दिवस कुठे होतास?' तीच, नाटोरची वनलता सेन

दिवस ढळला की दवबिंदूंचा नाद यावा
तशी संध्याकाळ येते; पंखांवरील उन्हाचा वास निपटून टाकते घर
पृथ्वीवरचे सर्व रंग मावळले की मग हस्तलिखिताचे आयोजन
प्रत्येक कहाणीभोवती काजव्यांच्या रंगाची झिळमिळ;
सगळी पाखरं घरी येतात-सर्व नद्याही-फिटत जीवनातलं सारं देणं-घेणं;
उरतो फक्त अंधार, समोर घेऊन बसायला वनलता सेन.

~ ('वनलता सेन' - वनलता सेन शीर्षकाच्या संग्रहातून)

* मलाया, मलेशिया-बंगालीत मालद्वीप, या शब्दांपासून जीवनानंदांनी 'मालय' असे विशेषरूप तयार केले आहे. हे रूप त्यांच्या या एकाच नव्हे तर अनेक कवितांमध्ये पुन्हापुन्हा आलेले आहे, ते मराठी अनुवादात जसेच्या तसे ठेवले आहे -अनुवादिका

संन्ने

एकदा या देहातून बाहेर पडल्यावर,
पुन्हा परतणारच नाही का मी या पृथ्वीवर?
वाटतं, पुन्हा परत यावं
एकाद्या हिवाळी हिमरात्री
एकाद्या थंड संत्र्यासारखं आपलं कोवळं मांस असावं
कुठल्यातरी परिचित मृत्युमुखी व्यक्तीच्या बिछान्यापाशी ठेवावं.

~ ('कमलालेबू' - वनलता सेन या संग्रहातून)

सुचेतना

सुचेतना, तू एक दूरस्थ द्वीप
सायंकालीन नक्षत्रापाशी;
तिथेच दालचिनीच्या वनात एकांत आहे.
या पृथ्वीवरचे युद्ध, रक्त, विजय
हे सत्यच; पण अखेरचे सत्य नव्हे.
ही कोलकातानगरी एकदिवस खळखळणारी तिलोत्तमा होईल;
पण माझे मन मात्र तुझ्यातच गुंतून राहील.

आज खूप कडकडीत उन्हात हिंडून
पृथ्वीवरच्या माणसांवर माणसासारखं
प्रेम करावं म्हणून गेलो तर
कदाचित माझ्याच हातांनी मारले गेलेले
भाऊ बहिणी मित्र परिचित पडलेले दिसले;
पृथ्वीला फार गंभीर रोग जडलाय या क्षणी;
तरीही माणूस या पृथ्वीचाच ऋणी.

नेहमीच आपल्या बंदरावरच्या उन्हात जहाजं येतात
गच्च माल भरलेली जहाजं;
तो माल म्हणजे असंख्य माणसांची प्रेतं;
प्रेतांमधून उपसलेलं सोनं विलक्षण,
पितामह बुद्ध, कन्फुशियस यांच्यासारखाच आमच्याही हृदयाचा
ठोका चुकतो; तरीही चहुकडे रक्तरंजित कर्तव्याचे आव्हान.

सुचेतना, या मार्गावर दिवा लावू-या मार्गानेच पृथ्वीला मुक्ती मिळेल;
पण ते तर शतकानुशतके प्रतिभाशाली द्रष्ट्यांनी करायचं काम

ही हवा ज्या सूर्यकिरणांनी उजळलेली;-
तितकाच दूर आहे अजून चांगला मानव समाज
आपल्यासारख्या थकलेल्या पण अथक नाविकांच्या
हातूनच घडेल तो, आज नव्हे, खूप दूरच्या अंतिम प्रभाती.

या मातीच्या पृथ्वीच्या ओढीनं मानवजन्म घेतला, येथे आलो,
नसतोच आलो तर बरं झालं असतं असं वाटल्यानंतर;
उज्वल पहाटेच्या दंवबिंदूंनी शरीराला स्पर्श केला
तेव्हा आलो म्हणूनच भरून पावलो हेही समजलं.
माणसाचं जे झालं, जे होणार नि जे होणे नाही ते सारं पाहिलं-
शाश्वत रात्रीच्या वक्षात आहेच अनंत सूर्योदय.

~ ('सुचेतना' - वनलता सेन या संग्रहातून)

रस्त्यावरून चालताना

शव

कुठल्यातरी अनामिक इशान्यावर एकटाच रस्त्यारस्त्यावर
खूप चाललो मी, पाहिलं ट्रॅम-बस सर्व ठीकठाक चालतात;
मग रस्ता सोडून निघून जातात त्यांच्या झोपेच्या जगात;

रात्रभर गॅसचे दिवे जबाबदारपणे जळत राहतात
कोणी चूक करत नाही-घरं, विटा, साईनबोर्ड, खिडक्या, छपरं
सर्वांनाच झोपायची गरज भासते आकाशाखाली.

एकटा चालताचालता ही गंभीर शांतता अनुभवतो मनात
तेव्हा खूप रात्र-तेव्हा अनेक तारका स्मारकांच्या मिनारांच्या शिखराला
घेरून स्तब्ध;-वाटतं यापेक्षा सहजसुंदर आणखी काही
पाहिलयं का कधी: तारकांच्या राशींनी नि मिनारांनी भरलेली कोलकातानगरी!
डोळे खाली झुकतात-चिरूट निमूटपणे जळत असतो-हवेत खूप धूळ नि
कचरा;
डोळे मिटून बाजूला सरकतो-झाडांवरून खूपशी पिवळट पानं झडून
उडून गेलीत; बॅबिलॉनलाही एसाच एकटा फिरलो मी रात्री
कशासाठी? आज हजारो कर्मव्यस्त वर्षांनंतरही अजून मला कळलेले नाही.

जिथे भिजट रुपेरी चांदणं वेळूच्या वनात
जिथे खूप डासांनी बांधलय घर;
जिथे सोनेरी मासे मूक आकांक्षेने
ते सारे निळे डास कुरतडून खातात;
जिथे एकाकी माशांचे रंग झालेत चुप,
पृथ्वीच्या एकीकडे एकाकी नदीचं गाढ प;
दुसरीकडे अरण्यात ज्या नदीचं पाणी
बोरीबाभळीवर नि उंच गवततुऱ्यांवर लोळत बघतंय
सायंकाळचे लाल ढग, नक्षत्रांनी खचून भरलेल्या अंधाऱ्या रात्री
मोठ्या निळसर अंबाडा घालून कोणी मानेला हलका हिसका द्यावा
तशी पृथ्वीवरची ही दुसरी नदी; पण ही एक नदी मात्र
पहा तरी-रंगीत ढग-पिवळट चांदणं
सर्व अंधार-उजेडाचा खेळ इथे संपून गेलाय;
फक्त लाल निळे मासे नि मेघ-कोमेजलेलं निळं चांदणं
इथेच; इथेच मृणालिनी घोषालचं शव
वाहतंय कायमचं : निळं लाल रुपेरी नीरव.

मांजर

दिवसभर कुठेही गेलो तरी एक मांजर मला पुन्हापुन्हा भेटते :
 झाडाच्या सावलीत, उन्हात, पिवळट पानांच्या दाटीत;
 कधी दोनचार माशांचे तुकडे मिळविल्याच्या कैफात;
 कधी हाडासारख्या पांढऱ्या जमिनीवर लोळत;
 मधमाशीसारखी मनातल्यामनात स्वतःतच चूर
 तरी त्यानंतर गुलमोहराच्या बुंध्याला ओरबाडणारे तिचे खूर;
 ती दिवसभर सूर्याचा पाठलाग करते,
 मधूनच दिसते
 मधूनच कुठेतरी हरवून जाते!
 हेमंतातल्या संध्याकाळी एकदा ती दिसली
 तेव्हा ती सूर्याच्या केशरी कोवळ्या अंगाशी
 पांढऱ्याशुभ्र मऊमऊ पंज्यांनी दुःश्चा मारत खेळत होती.
 मग त्याच पंज्यांनी तिने अंधाराचे चेंडूसारखे लहानलहान गोळे जमवले
 आणि इतस्ततः उधळून दिले जगभर.

~ ('बिडाल' - महापृथिवी या संग्रहातून)

आठ वर्षांपूर्वी एकेदिवशी

ऐकलं की शवविच्छेदनगृहात
 नेलयं त्याला;
 काल रात्री-फाल्गुनी रात्रीच्या अंधारात
 जेव्हा पंचमीचा चंद्र मावळला होता
 तेव्हा त्याला झाली मरायची इच्छा;
 बायको झोपली होती शेजारी-बाळसुद्धा होतं;
 प्रेम होतं आशा होती-तरी चांदण्यात त्याला
 कुठलं भूत दिसलं? कशी काय झोप मोडली त्याची?
 की झोपच नव्हती बरेच दिवस-शवविच्छेदनगृहात झोपलाय आता.
 हीच झोप हवी होती की काय?
 रक्तानं फेसाळलेलं तोंड नि प्लेगच्या उंदरासारखी मुरगळलेली मान,
 अंधाच्या कोपऱ्यात झोपलाय आता;
 आता पुन्हा कधीच नाही जागणार.

‘कधीच नाही जागणार
 समजून घेण्याच्या गहन वेदनेचं
 निरंतर-निरंतर ओझं
 वहावं नाही लागणार-’
 हेच सांगितलं होतं त्याला
 चंद्र मावळल्यानंतरच्या विचित्र अंधारात
 त्याच्या खिडकीपाशी येऊन
 उंटासारखी मान उंचावून, एका निःशब्दतेनं.

तरीही घुबड झोपेतून जागं होतचं ना;

गल्लीतला म्हातारा बेडूकसुद्धा आणखी दोनचार घटकांची भीक मागतो
आणखी एखादी सकाळ-थोडाफार ऊबदार आराम.

गहन अंधारातल्या दिशाहीनतेतही
चहुकडून मच्छरदाणीचा निर्दय अडथळा असूनही
डास आणि अंधार जागे राहतात जगण्यावर प्रेम करत.

रक्त, थुंकी नि सडक्या घाणीवरून पुन्हा उन्हाकडे उडून जाते माशी
सोनेरी सूर्यकिरणांवर उडत्या पंखांचा खेळ
घनघोर आकाशासारखं हे विस्तीर्ण जीवन
अधिकार गाजवतं या सर्वांच्या मनावर

खोडकर मुलाच्या चिमटीतल्या पाकोळीची फडफडसुद्धा
मरणाशी झुंज देते;
आणि तू मात्र चंद्र मावळल्यावर सार्वभौम अंधारात अश्वत्थवृक्षापाशी
हातात दोर घेऊन गेलास एकटाच;
जे जीवन पाकोळीचं पाखराचं-ते माणसाला नाहीच मिळत
असं समजून.

अश्वत्थाच्या फांदीनं
केलाच नाही का प्रतिकार? काजव्याच्या पुंजक्यांनी,
सोनेरी फुलांच्या मंद झोक्यांनी अडवलं नाही?
म्हातारं आंधळं घुबड येऊन
म्हणालं नाही : 'बुद्धा चांद गेला वाटतं पुराच्या पाण्यात वाहून?
छान! आता दोनचार उंदीर घ्यावे धरून.'
घुबडानं ही महत्वाची गंभीर बातमी तुला दिलीच नाही?

जगण्याची हौस-हेमंताच्या सायंकाळी पिकलेल्या जवाचा वास
तुला नकोसा झाला;
मॉर्गिच मनाला भावला
मॉर्गमध्ये-सर्वत्र दमट
चेचलेल्या उंदरागत रक्ताळलेले ओठ

ऐका,
तरीसुद्धा या मृताची कहाणी-
कोण्या मुलीशी प्रेमभंग नाही झाला;
विवाहित जीवनात काहीही उणीव नव्हती,
काळप्रवाहात वधूनं माधुरी ओतून
समर्पणाचा गोडवाही दाखवून दिला होता.
पैशाची उणीव, वेदनांचा थंड कडाका
कधीच नव्हता या संथ जीवनात.
म्हणूनच शवविच्छेदनगृहात
उताणा पसरलाय टेबलावर.

कळतं-कळतं मला
मायाळू मन-प्रेम-बाळ-घर हेच सर्वस्व नसतं;
पैसा नाही-कीर्ती नाही-स्वातंत्र्यही नाही
आणखी एक वेगळेच हृदयविदारक कुतूहल
आपल्या आतल्या रक्ताच्याही आत
धिंगाणा घालत असते
थकवत असते,
शिणवून शिणवून टाकत असते
या शवविच्छेदनगृहात
तो थकवा नाही म्हणूनच शवविच्छेदनगृहात
उताणा पसरलाय टेबलावर

तरीही रोज रात्री मी बघतो,
बिचारं म्हातारं आंधळं घुबड अश्वत्थाच्या फांदीवर येऊन बसतंच,
डोळे उलटवून म्हणतं : 'बुद्धा चांद गेला वाटतं पुराच्या पाण्यात वाहून?
छान! आता दोनचार उंदीर घ्यावे धरून.'

हे प्राचीन पितामह, आजही सारं छानच!
मीपण तुमच्यासारखा म्हातारा होईन-बुद्ध्या चंद्राला करून देईन
पुरातल्या डोहापार; आपण दोघं मिळून रिकामं करून जाऊ हे समृद्ध
जीवनभांडार.

वादळी रात्र

खूप वादळी रात्र होती काल-असंख्य नक्षत्रांची रात्र
रात्रभर बेफाम हवा माझ्या मच्छरदाणीत खेळत होती;
मध्येच मच्छरदाणी फुगत होती मोसमी समुद्राच्या पोटागत,
कधी अंधरूण फाडून
नक्षत्रांकडे उडू पहात होती,
मधूनच वाटे-अर्धवट झोपेतही असेल-
डोक्यावर मच्छरदाणीच नाही
स्वातीनक्षत्राच्या कुशीत निळ्या हवेच्या समुद्रात पांढऱ्या बगळ्यासारखी
उडतेय ती! काल अशी विलक्षण रात्र होती.

सगळी मृत नक्षत्रं काल जागी झाली होती-आकाशात
तिळभर जागा नव्हती;
जगातल्या सर्व प्रिय मृतांचे धूसर चेहेरेही दिसले त्या नक्षत्रांमध्ये;
अंधान्या रात्री अश्वत्थाच्या फांदीवरच्या प्रेमविद्ध धारपक्ष्याच्या
दवानं भिजलेल्या डोळ्यांसारखी चमकत होती सारी नक्षत्रं;
चांदण्या रात्री बॅबिलॉनच्या राणीच्या मानेवर रुळणाऱ्या,
चित्याच्या चामड्याच्या उज्वल शालीसारखं झळझळत होतं आकाश!
काल अशी विलक्षण रात्र होती.

जी नक्षत्रं आकाशाच्या महावक्षात हजारो वर्षांपूर्वी मरून गेली
तीही काल गवाक्षातून असंख्य मृत आकाशं सोबत घेऊन आली
ज्या रुपवतींना मी एशियात, इजिप्तमध्ये, विदिशेत मरताना पाहिलं
त्याच काल दूरवरच्या आकाशाच्या सीमेवर धुक्यामध्ये लांब भाले
हातात घेऊन रांगेत उभ्या होत्या जणू-
मृत्यूला चिरडून टाकण्यासाठी?

की जीवनाचा सखोल विजय सिद्ध करण्यासाठी?

प्रेमाचे भयंकर गंभीर स्तंभ उभारण्यासाठी!

भारावून आखडून गेलो होतो मी

काल रात्रीच्या जबर निळ्या अत्याचाराने माझी चिरफाड करून टाकली जणू;

आकाशाच्या अविश्रांत विस्तीर्ण पंखांमध्ये

पृथ्वी एखाद्या किड्यासारखी अदृश्य होऊन गेली होती काल;

आणि आकाशवक्षातून उतरलं होतं उत्तुंग वादळ

माझ्या खिडकीतून घोंगावत

सिंहाच्या डरकाळीनं उधळलेल्या हिरव्या मैदानावरच्या झेब्रासारखं

हृदय भरून गेलं होतं माझं विस्तीर्ण मैदानावरील हिरव्या गवताच्या वासानं,

क्षितिजापर्यंत पसरलेल्या तीव्र उन्हाच्या वासानं,

मीलनोन्मत्त वाघिणीच्या गर्जनेसारखं

अंधाराच्या चंचल, विराट, सजीव रोमहर्षक हुंकारानं

जीवनाच्या विलक्षण निळ्या उन्मत्ततेनं

माझं हृदय पृथ्वीचा छेद करून उडून गेलं,

निळ्या हवेच्या समुद्रात फुगलेल्या मदोन्मत्त फुग्यासारखं गेलं उडून,

दूरच्या नक्षत्राच्या शीडाला तान्यातान्यांमधून उडवत गेलं

एखाद्या दुर्दम्य गरूडासारखं.

❧ ('हवार रात' - महापृथिवी या संग्रहातून)

रानबगळे

घुबडांचे धुरकट पंख उडून जातात नक्षत्रांकडे
भिजट मैदान ओलांडल्यावर चंद्राचे पालाण
रानबगळे भरारी घेतात-त्यांचा सरसर आवाज;
एक-दोन-तीन-चार-अजस्र-अपार-

रात्रीच्या कडेकडेने त्यांच्या जलद पंखांची फडफड
इंजिनच्या आवाजासारखी; धावताहेत-पळताहेत ते
मग पडून राहतं नक्षत्रांचं विस्तीर्ण आकाश,
बगळ्यांच्या अंगाला वास-एखाददुसरा काल्पनिक हंस;

आठवतो कधीकाळचा खेडेगावातल्या अरुणिमा सन्यालचा चेहरा;
उडू दे उडू दे त्यांना पौषातल्या चांदण्यात शांतपणे उडू दे
काल्पनिक हंस ते; पृथ्वीवरचे सर्व ध्वनी व रंग पुसून गेल्यावर
उडोत खुशाल उडोत ते हृदयातील निःशब्द चांदण्यात.

~ ('बुनो हाँस' - महापृथिवी या संग्रहातून)

हजारो वर्ष काजव्यांसारखी

हजारो वर्ष काजव्यांसारखी अंधारात खेळताहेत :
चहुकडे पिरॅमिड-कफनांचा वास
वाळूवर पसरलेलं चांदणं-विखुरलेल्या खजुराच्या झाडांच्या सावल्या
चक्काचूर झालेल्या-एशिरिय-स्तंभांसारख्या उभ्या मृत, म्लान.
आपल्या शरीरांना मर्मिचा वास. संपलं जीवनातलं सारं देणंघेणं;
'आठवतं' विचारलं तिनं-मी फक्त म्हटलं 'वनलता सेन?'

~ ('हजार बछर शुधु खेला करे' - महापृथिवी या संग्रहातून)

हिवाळी रात्र

अशा हिवाळी रात्री माझ्या हृदयात मृत्यू शिरतो;
बाहेर दव पडत असेल किंवा पानं झडत असतील.
किंवा घुबडाचा हुंकार; तोही दंवासारखा पिवळ्या पानांसारखा

शहर व खेडे यामधल्या दूरच्या सीमेवर सिंहाची डरकाळी-
सर्कशीतल्या व्यथित सिंहाची.

इकडे कोकिळकूजन-पौषातल्या मध्यरात्री
कधीतरी वसंत येईल म्हणून?

की कधीतरी वसंत होता म्हणून हा आर्त अविष्कार?
तू एक वृद्ध कोकिळ नाहीस? किती कोकिळ वृद्ध झाले डोळ्यादेखत,
कोकिळकूजन वापरून वापरून संपलं.

सिंहाची डरकाळी आली : सर्कशीतल्या व्यथित सिंहाची
वृद्ध सिंह-अफू घातलेला सिंह-आंधळा-अंधारात
चहुकडे पसरलेल्या समुद्रात जीवनावशेष शोधत,
मृत मासोळीच्या शेपटीला अडकलेल्या शेवाळात,
अंधारात, धुक्याच्या आवरणात हरवून जातं सारं.

सिंहाला अरण्य मिळणारच नाही आता, कधीच नाही, कधीच नाही,
कोकिळकूजन जीर्ण यंत्राप्रमाणे तुकडे तुकडे होऊन पडेल
गुरुत्वाकर्षणाने पर्वतावर चुपचाप.
हे पृथ्वी-हा जीवनपिपासेचा नागपाश-तू आता कूस बदलून झोपी जा
येथे काहीही मिळणार नाही तुला आता कधीही.

~ ('शीतरात' - महापृथिवी या संग्रहातून)

यांच्याच कानात

एकदा नक्षत्रांकडे नि एकदा मनातल्या व्यथांकडे बघत
खूप कविता लिहून निघून गेला युवकांचा मेळावा;
जगातल्या सुंदरींनी गोंधळून थक्क होऊन
अर्धवट ऐकले ते शब्द; त्या सगळ्या बधिर निश्चल
सोन्या-पितळेच्या मूर्ती होत्या : पण पहा, यांच्याच कानात
किती ऐश्वर्य ओतून निघून गेला युवकांचा मेळावा :
एकदा नक्षत्रांकडे नि एकदा मनातल्या व्यथांकडे बघत.

~ ('इहादेरइ काने' - महापृथिवी या संग्रहातून)

श्रावणरात

श्रावणातल्या घनघोर अंधान्या रात्री
हळूहळू झोप उघडते
कुठल्या दूरच्या वंगीय उपसागराच्या आवाजाने !

पाऊस थांबून गेलाय केव्हाच;
जिथपर्यंत दिसतं तिथपर्यंत काळंशार आकाश
मातीच्या अखेरच्या तरंगाला कवेत घेऊन चुपचाप बसलंय जणू;
शांतपणे दूरच्या उपसागराची गाज ऐकत.

वाटतं
कोणीतरी मोठमोठाले दरवाजे उघडतं,
पुन्हा बंद करून टाकतं.
कुठेतरी दूर-नोरव-आकाशरेषेच्या सीमेवर

उशीवर डोकं ठेवून जे झोपलेत
ते झोपूनच राहतात,
उद्या सकाळी उठण्यासाठी.
जे सारं हसणं, प्रेम, गोष्टी, हावभाव
पृथ्वीवरच्या पाषाणांच्या सांगाड्यात अंधारात मिसळलं होतं
ते सारं हळू हळू जागं होतं,
पृथ्वीच्या अचल पिंजऱ्यातून मला शोधून ओढून बाहेर काढतं.

संपूर्ण वंगोपसागराची गाज थांबून जाते जणू
मैलोनमैल पसरलेली मृत्तिका नोरव होऊन जाते!
कोणीतरी म्हणतं :

त्या दरवाज्यांना स्पर्श करता आला असता
तर अशा घनघोर निस्तब्ध अंधान्या रात्री मी स्पर्श केला असता-
खांद्यावर हलकासा हात ठेवत स्वतःला जागवून

मी डोळे उघडले
अंधाराच्या दोन स्तरांमधल्या पोकळीत धूसर मेघाप्रमाणे प्रवेश केला :
त्या काळमुखात प्रवेश केला.

~ ('श्रावणरात' - महापृथिवी या संग्रहातून)

स्वप्न

हस्तलिखित जवळ घेऊन धुरकट दिव्यापाशी
मी स्तब्ध बसलो होतो;
दंव पडत होतं हळू हळू ठिबकत;
कडुलिंबाच्या फांदीवरून एक एकाकी पाखरू उतरलं

उडून गेलं धुक्यात-धुक्यातून आणखी दूरच्या दाट धुक्यात
त्याच्या पंखांच्या फडफडीनंच दिवा विझून गेला की काय?
अंधारात चाचपडत सावकाश शोधतोय मी आगपेटी;
जेव्हा पुन्हा दिवा लावीन तेव्हा कोणाचा चेहरा दिसेल सांगू शकाल?
कोणाचा चेहरा!-आवळीच्या फांदीमागे
शिंंगासारख्या बाकदार निळ्या चंद्रानं एकदा पाहिला होता तो;
या धूसर हस्तलिखितानं एकदा बघितला होता तो;
हाय रे, तो चेहरा आज पुसट होऊन गेलाय पृथ्वीच्या मनात.

तरीही या पृथ्वीवरचा सर्व प्रकाश विझून गेल्यावर,
पृथ्वीवरच्या सर्व कहाण्या कधीतरी संपून गेल्यावर,
माणूस नाही राहणार, राहतील फक्त माणसाची स्वप्नं
तेव्हा तो चेहरा आणि मीच राहू त्या स्वप्नांमध्ये.

~ ('स्वप्न' - महापृथिवी या संग्रहातून)

हे घारी

हे घारी, सोनपंखी घारी, या भिजट मेघाच्छन्न दुपारी
तू आणखी धिरट्या घालत रडू नकोस गं या धानसिडी नदीतीरी!
तुझ्या आक्रंदनामुळे तिचे वेताच्या फळासारखे उदास डोळे आठवतात,
पृथ्वीवरच्या लाजाळू राजकन्यांसारखी ती रूप घेऊन निघून गेली दूर;
पुन्हा कशाला तिला हाकारतेस? कोणाला गं आवडतं हृदय कुरतडून
वेदना जागवायला!
हे घारी, सोनपंखी घारी, या भिजट मेघाच्छन्न दुपारी
तू आणखी धिरट्या घालत रडू नकोस गं या धानसिडी नदीतीरी!

~ ('हाय चिल' - महापृथिवी या संग्रहातून)

हंस

रोज पहाटे उठून पहावं तर नऊ हंस दिसतात
 ऑलिव्ह वृक्षाच्या पानांसारख्या स्निग्ध पाण्यात
 या जगरहाटीत होतात तीन त्रिक नऊ
 पण ते मात्र कुठल्याशा जादूनं होऊन जातात नऊ.

त्या नदीचं पाणी खूप खोल-खोलात
 पांढरे ढग-हलकेसे ढग येऊन
 आणखी खोलात खोलवर डूब घेतात
 पण काळाच्या अखेरीपर्यंत नाही पोहोचू शकत.

चहूकडे उंच वेळूबन, गवताचा बिछाना
 स्तब्ध हेमंताचं पाणीच
 होऊन जातं निळं आकाश
 तेव्हाच हंसांचा थवा कोण्या नारीच्या कुशीत जणू

मिसळून जातो सायंकालीन किरणांमध्ये;
 टोपलीत झळकतो शुभ्र लाह्यांचा रंग
 आपोआप नदीसारखंच वाटू लागतं सगळं
 आठवतात या नदीतले नऊ हंस पांढरेशुभ्र.

~ ('हॉस' - महापृथिवी या संग्रहातून)

सूर्यप्रतिम

आमरण संकटांमधून गेल्यावर
 त्यानंतर जे संकट येते
 तेही शांतपणे समजून घ्यावे लागते
 यापेक्षा आणखी काही नाही.
 फसव्या वाळूखातून नदीचे पाणी झरते,
 चमकून जाते सूर्याची तिरीप
 पारवा झगमगत उडून जातो
 मृत्यू आणि करुणेच्या दोन तलवारी एकमेकींवर आपटून
 घडत बिघडवत जातात हे सारे पूल घरेदारे,
 स्वतःचेच धारदार आकाश घेरून राहतात.

असंच होतयं खूप दिवसांपासून-उन्हावादळात;
 ज्यांनी सर्व पाहिलं होतं-
 ज्यांनी या सर्व गोष्टींवर प्रेम केलं होतं
 ते संधिसाधूपणाच्या लिलावात विकले गेलेत
 ते आज नाहीत.
 या, आपण स्वतःशी-आपापल्या युगापाशी
 सत्यरूपानं उजळून उठू या.
 काळ नव्या युगाकडे जातोय?
 हे उषादेवी, हे उदीची, कुठेतरी पाखरांची किलबिल ऐकू येते
 कुठेतरी सूर्योदयाची पहाट वाट पहात थांबली आहे असं वाटतं.
 फक्त मरणाकडेच नव्हे
 तर मरणागाराकडे अग्रेसर होऊन
 जे काय पहायचं
 ते पाहून चुकलो आपण.

काही विसरलो, काही स्मरणात ठेवलं.
 पृथ्वीवरची वाळू रक्त कलंक सगळं मिटवून
 दोन्हीकडून ओढणाऱ्या अंधारात
 डोळे रोखून
 गणिकेला दाखवला सापळा;
 प्रियकराला शिकवली बेजबाबदार चतुराई
 नाही शिकवली?

शतक वेगानं अस्ताकडे जातंय :
 विद्रोही काय तर सोनं जमवतात
 मरणात आकंठ बुडून
 प्रियकर काय तर कळपात शिरून फेडत राहतो कळपाचं ऋण
 तर मग यात कुठे लपलं आहे जीवनाचं आश्वासन !

आम्ही त्या क्षणाची वाट पाहतोय आतुरतेने
 चंद्रोदयापूर्वीच काळ्या समुद्राच्या
 मैलोन्मैल पसरलेल्या मायावी अंधाराला पार करून
 पाखरासारखं नक्षत्र चांदण्यांच्या सोबतीने
 या अनंत प्रतिपदेलाच
 चंद्र विसरून उडून जायला हवं
 उडून जावंसं वाटतं.

पाठीमागच्या लाटा फसवणूक करून वाहून गेल्या;
 समोरच्या अनंत समुद्रासारख्या भरभरून आल्या;
 काही खारट पंखाच्या हळव्या
 तर काही झपाट्याने फुटून विश्वासघातक्यासारख्या
 समुद्राच्या अंधारपथावर पहुडल्या आहेत.
 आयुष्यभर अगणित मृत्यू झाले
 हे असंच होत राहणार.

एका एका व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर आज
 आपणही मरून गेलो सारे-
 प्रमाणपत्रात नाही मेलो तरी असा मरणाचा अनुभव

घेणारे सारे निष्ठुरपणे व्यापक इतिहास संपवू पाहतात
 आणि जिथून माणसाचा प्राण कोमेजू लागला त्या सीमारेषेपासून
 ते पुन्हा जागे होतात-एकोणीसशे त्रेंचाळीस, चौरेचाळीस
 अनंत अशेष उन्हाच्या अंधारात.

~ ('सूर्यप्रतिम' - सातटि तारार तिमिर या संग्रहातून)

लब्धप्रतिष्ठ

‘तर मग तूच लिही ना रे एखादी कविता’
 उदासपणे हसत म्हणालो; सावलीनं दिलच नाही उत्तर;
 समजलो तो कवी नव्हताच-तो एक लब्धप्रतिष्ठ व्याख्याता :
 हस्तलिखितं, भाष्य, टीका, दौतटाकापलिकडे
 स्थानापन्न झालाय सिंहासनावर-कवी नव्हे अजरामर
 प्राध्यापक; दंतविहीन-डोळ्यात पिचका चिपड;
 पगार हजार रुपये महिना-आणखी दीडेक हजार
 मिळून जातात साऱ्या मृत कवींच्या मांसातल्या अळ्या कुरतडून;
 त्या सर्व कवींना आशा होती प्रेमाची ऊब हवी होती
 पण बिचारे चाबुकाच्या फटकाऱ्यांनी गटांगळ्या खात राहिले.

❧ (‘समारूढ’ - सातटि तारार तिमिर या संग्रहातून)

लघुमुहूर्त

आता दिवसाच्या अखेरीस तीन साधारण प्रौढ भिकाऱ्यांचं
 मन खूप शांत झालं;
 तोंडभर धुरकट हवा भरून-रस्त्याकाठी
 त्या धुरकट हवेनेच त्यांनी करून घेतलं आचमन
 कारण आता ते ज्या भागात जाणार तिला म्हणतात सुंदर नदी
 तिथे धोबी अन् गाढवं येतात आणि
 पाण्यात तोंड बघून अजब पद्धतीनं एकमेकांच्या पाठीवर चढतात.

तरीही जाण्यापूर्वी ते तीन भिकारी
 गोल करून तीन मगगे चहा घेऊन बसले;
 एकजण वजीर एकजण राजा नि तिसरा कोतवाल
 अशी त्यांनी आपली वाटणी करून घेतली.
 त्यातच एक भिकारीण या तीन काकांच्या म्हणा की व्याह्यांच्या ओढीने
 किंवा चहाच्या कपात भागीदार होता यावं म्हणून
 येऊन मिळाली; तीनाची झाली चार तोंडं नि आठ कान.

हायड्रंटमधलं थोडं पाणी चहात मिसळून
 त्यांनी जीवनाला थोडी स्थिरता अन् सभ्यता आणली.
 बसल्याबसल्या ‘अहो चेतल्याच्या बाजारातलं असो
 की टाल्याच्या नळाचं असो
 पाण्यानं काय पडतो फरक? शेवटी भिकाऱ्याला एक पैसा
 घायला सगळ्याच दीर-भावजया नेहमी नाराजच.’

असं बोलत बोकडासारखी शुष्क दाढी हलवत
 ते एकदा बाईकडे बघून घेतात.

समजतं त्यांना की चहाच्या मागावर
 त्यांनीच इथं ओढून आणलीय ही बला.
 हीच बाई कधीकाळी हंसिनी असेल, आता झालीय लंगडं बदक.
 मग त्यांनी आणखी एक मग्गा काढून दिला तिला झोळीतून
 आपल्याकडे सोनं चांदी नसेल पण आपण काय लागून गेलोत कुणाचे गुलाम?

या साऱ्या फुसक्या गोष्टी ऐकून एक निशाचर डास
 त्यांच्या नाकाच्या शेंड्यावरून उड्या मारू लागला,
 जणू काही नदीकिनारी बसल्याप्रमाणे बेंटीक स्ट्रीटवर बसून
 त्यांनी दुनियेतले न्याय-अन्याय मोजून घेतले.
 केसांच्या झिंजोट्या आवळून मांडले जमाखर्च
 कुठे खर्च होतो-कोण खर्च करतात,
 काय मिळतं काय गमावतं-कोण कोणाला देतं.

स्वभावधर्म कसे डळमळीत होतात हलक्याशा झुळुकेनेही,
 माणूस मरून गेल्यावर जर त्याला कोणी
 फुकट औषधाची बाटली दिली-तर काय फायदा-
 या विषयांवर चौघांनीही केली भरपूर चर्चा.
 कारण आता ते जिथे जाणार तिला म्हणतात झुलती नदी
 तेथे कफल्लकांचे हाडांचे सांगाडे जमतात अन्
 पाण्यात तोंड पाहतात - जितके दिवस पाहता येईल
 तितके दिवस पाहत राहतात.

~ ('लघुमुहूर्त' - सातटि तारार तिमिर या संग्रहातून)

आकाशलीना

सुरंजना, तिथे जाऊ नकोस बाई
 बोलू नकोस त्या युवकाशी,
 परत ये सुरंजना :
 नक्षत्रांच्या रुपेरी ज्वाळांनी भरलेल्या रात्री;

परत ये या शेतात, या लाटांवर
 परत ये माझ्या हृदयात;
 दूर दूर आणखी दूरवर
 त्या युवकाबरोबर जाऊ नकोस आणखी दूर.

काय बोलायचंय त्याच्याशी? अगदी त्याच्याशीच?
 आकाशाच्या आडच्या आकाशात
 मृत्तिकेसारखी तू आज :
 त्याचं प्रेम भरभरून उगवतं.

सुरंजना,
 तुझं हृदय आज गवत
 हवेच्या पलिकडे हवा
 आकाशापलिकडे आकाश.

~ ('आकाशलीना' - सातटि तारार तिमिर या संग्रहातून)

सप्तक

येथेच झोपली आहे सरोजिनी-कोण जाणे
 ती येथेच झोपली आहे की नाही.
 खूप दिवस झाले झोपून-मग एकदिवस निघून गेली
 कुठल्या दूरवरच्या मेघात.
 अंधार संपल्यानंतर जो स्तर उजळतो प्रकाशाच्या आवेगात :
 सरोजिनी निघून गेली इतकी दूर? शिडी नाही सोपान नाही
 पाखरांसारख्या पंखाशिवाय?
 कदाचित मृत्तिकेच्या भौमितिक लाटेवर? ते भौमितिक
 भूत म्हणते : मला काय माहित ?
 केशरी उजेडाची शुष्कता सायंकाळच्या आकाशात रेंगाळते
 अदृश्य मांजरागत; अर्थशून्य कावेबाज मूर्ख हास्य दिसू लागते.

~ ('सप्तक' - सातटि तारार तिमिर या संग्रहातून)

जेव्हा ते सारे

जेव्हा ते सारे कोल्हे जन्मजन्मांतरापासून शिकारीसाठी
 दिवसाचा सर्वभौम प्रकाश मावळून गेल्यानंतर
 पहाडावरच्या अरण्यात चुपचाप प्रवेश करतात-बाहेर येतात-
 बघतात बर्फाच्या राशी चांदण्यात पडलेल्या;
 - त्या जर सहजपणे मानवी आत्म्यात होतात तशा
 त्यांच्याही हृदययंत्रात प्रकाशित होऊ शकल्या
 तर त्यांच्याही मनात जसं एक हृदयविदारक कुतूहल
 निर्माण होऊ शकलं असतं; -
 तसंच तुला या जीवनापलिकडे निघून गेलेली बघून आतल्याआत
 माझी निर्हेतुकताही कंपायमान होऊ लागलीय स्नायूंच्या अंधारात.

~ ('येइ सब शेयालेरा' - सातटि तारार तिमिर या संग्रहातून)

प्रवासी

वाटतं कधीकाळी दूर एका स्वच्छ समुद्राकाठी
जीवनाचा आरंभ झाला;
त्याच्यामागे जन्महीन मृत्युहीन चिन्हहीन
पसरलेल्या धुक्यात एक संकेत होता-
ते सर्व सावकाश विसरून, येथे जन्म घेऊन
नवीनच एक अर्थ लाभला जीवाला-
प्रकाशाची पाण्याची आकाशाची ओढ;
कुणाच्या प्रेमासाठी कोणास ठाऊक.

हा प्रवासी माणूस जीवनमृत्यूचे
काळेपांढरे रंग हृदयात सामावून
आला या पृथ्वीवर;
प्रेतं अंगार काळिमा-चहूकडे रक्तांची थारोळी
निरंतर आर्त इच्छेमागे वाट शोधत
या धुळीवर स्वतःचे पदचिन्ह उमटवायला;
कोणाला दाखवायचे हे चिन्ह?
पृथ्वीला? आकाशाला? आकाशातल्या ज्वलंत सूर्याला?
धूलिकणांना अणुपरमाणूंना मेघाच्छन्न बाष्पबिंदूंना?
शहरं बंदरं राष्ट्र ज्ञान-अज्ञानां घेरलेल्या या जगाला?

जन्मापूर्वीचं ते धुकं आणि जे धुकं उरेल शेवटी एकदिवस
त्यातला अंधार आज पुन्हा पुन्हा प्रकाशवल्यांकडे झेप घेतोय
निळाईकडे जाऊ पाहतं मन प्रेमाच्या आशेन;
चिरंतन काळ्या महासागराकडेच ही वाटचाल.

तरीही या पृथ्वीकडे
सूर्य रोज प्रकाशकिरण घेऊन येतो;
तेच ऋतू तिथी जीवनमरणाची रीती
महाइतिहासालाही अजून ज्यांचा अर्थ उमगलेला नाही.

याच दिशेला जातात लोक
थकवा प्रेम अवक्षयाची पदचिन्हं सोबत घेऊन
नदीचे नि मानवाचे धूसर मन;
रात्र संपून येते पहाट-कहाणीतल्या हजारो प्रभाती
नवीन सूर्य नवे पक्षी नवीन चिन्हं शहरात घराघरात;
नवनवीन प्रवाश्यांमध्ये मिसळून जाते
इहलोकीच्या प्रवाश्यांची गर्दी;
हृदयात चलमान वेग गाणी प्रकाश असतो अनंतगामी
शाश्वत प्रवासी असणं हीच असावी माणसाची पार्श्वभूमी.

ॐ ('यात्री' - श्रेष्ठ कविता या संग्रहातून)

जड आणि तरल पदार्थांचं डायलेक्टिक
आपले दोन्ही कान धरून ताणतात म्हणूनच जगतो आपण
त्रिवेदीला जरा जास्तच जोरात बसला होता ताण.

अनुपम त्रिवेदी

~ ('अनुपम त्रिवेदी' - श्रेष्ठ कविता या संग्रहातून)

या थंडगार रात्री आता अनुपम त्रिवेदीचा चेहरा दिसू लागतो
जरी त्याचं शरीर आता या पृथ्वीच्या गोल विशाल उदरात नाही
तरीही; टेबलावरच्या अंधारात या थंडीची स्तब्धता
पृथ्वीवरच्या मृत-जीवितांच्या गर्दीत त्या स्मरणीय माणसाची आठवण
मनात जागी करते, टेबलावरच्या ग्रंथाचा ढीग बघून वाटतं
प्लेटोपासून ते टागोर फ्राईडपर्यंत सर्वजण आपापले विषय
विसर्जित करून या थंडगार रात्री
दंभबिंदूंची वाकळ पांघरून झोपलेत.
पण त्यांची झोप मोडायला त्रिवेदीनं परलोकाचं कुलुप उघडल नसेल?
तांत्रिक उपासना यहूदी गूढवाद
येशूचं पुनरुत्थान बोधिवृक्षाच्या जन्ममरणापासून
हेगेल मार्क्स : त्याचा उजवा व डावा कान धरून
दोन्हीकडे ताणत होते, अशा वेळी
दोन्ही खिशात हात घालून भुवया आकुंचित करून
शुद्ध ज्ञानापेक्षाही त्याला भावलं माणसावरचं प्रेम;
प्रेमापेक्षाही आवडून गेलं एक टोटेम :
उंटाच्या चित्रासारखं - एका स्त्रीचं मन;
डोळ्यात वाळवंटावर विजय मिळवल्याचा भाव घेऊन
चालतेय ती; अंगावर बदामी रंगाची साडी लपेटून;
काळजीपूर्वक पाहिलं तर वाटतं दक्षिणबंगालकडची
चांगली चलाख चतुर बाई; कुठे दिसेना तिच्या पदरांची गाठ;
सतत उत्तरपाडा बंडेल काशीपूर बेहाला या भागांमधून
भ्रमंती; स्टॅलिन नेहरू किंवा रॉय हे ओझं वाहून
तीन पावलं दिल्यावर आणखी जागा आहे का या बळीच्या हृदयात?
म्हणजे हे प्रेम नव्हेच; त्रिवेदीला झालं हे ज्ञान,

एक विचित्र अंधार

आज या पृथ्वीवर दाटलाय एक विचित्र अंधार
 आंधळ्यानाच स्पष्ट दिसू लागलंय डोळ्यांनी
 ज्यांच्या मनात प्रेम नाही-प्रीती नाही-करुणा नाही
 त्यांच्या सल्लामसलतीशिवाय आज जगाचं पान हलत नाही.
 ज्यांच्या मनात अजूनही आहे माणसांवर गंभीर विश्वास
 ज्यांना अजूनही महान सत्य किंवा रीतीभाती
 किंवा कला आणि साधना स्वाभाविक वाटतात
 त्यांची मनं आज कोल्ह्या-कुत्र्यांचे गिधाडांचे खाद्य झाली आहेत.

❧ ('अद्भुत आंधार एक' - श्रेष्ठ कविता या संग्रहातून)

पुन्हा परत येईन

पुन्हा परत येईन मी धानसिडी नदीकाठी-या वंगदेशात
 कदाचित माणसाच्या नव्हे-पतंगाच्या किंवा पारव्याच्या रूपात;
 कदाचित पहाटेचा कावळा होऊन कार्तिकातल्या धानतुऱ्यांवर
 धुक्यावर तरंगत कधीतरी येईन या फणसाच्या सावलीत;
 किंवा हंस होऊन-कोण्या किशोरीचा-लाल पायात धुंगरू बांधून
 सारा दिवस निघून जाईल तृणगंधमय पाण्यात तरंगत;
 पुन्हा येईन मी बंगालच्या नद्यांच्या शेताखेतांच्या ओढीने
 जलांगी नदीच्या लाटांनी भिजलेल्या या हरितकरुण वंगदेशात

कदाचित सांध्य हवेत काहीतरी सुंदर उडताना दिसेल;
 शुभंकर लक्ष्मीवाहन हाक देईल सावरीच्या झाडावरून;
 किंवा एकादं मूल अंगणातल्या गवतावर धानाच्या लाह्या भिरकावेल;
 रुपसा नदीच्या गढूळ पाण्यात कोणी किशोर फाटकं पांढरं शीड
 उभारून होडी वल्हवताना दिसेल-रंगीत ढगांवरून तरंगत
 अंधारातून घट्यात येताना दिसेल एखादा शुभ्र बगळा
 या सर्व गर्दीत मीच भेटेन तुम्हाला.

❧ ('आबार आशिबो फिरे' - रुपसी बांगला या संग्रहातून)

आज रात्री

आज रात्री जवळ असतीस तर
 चार गोष्टी बोलता आल्या असत्या
 चहूकडून वृक्षांनी अन् नक्षत्रांनी घेरलेल्या या गवती हवेत
 जे चाकोरीबद्ध नियम
 आवेग भावना विचार सर्वच नियंत्रित करतात
 त्याच नियमांच्या फलितातून पाहिलंय
 भारत लंडन न्यूयॉर्क चीन
 आजच्या रात्रीचं रहस्य आणि मृतांचा विराट इतिहास
 सर्वच फार चाकोरीबद्ध.

कुठे आहेस तू कुठल्या सारीपाटाचं दान हाती घेऊन
 काय शोधते आहेस-सगळंच शोधणं बरं नव्हे;
 फार गंभीरपणे आतून जाणवतंय मला
 या सर्व प्रहरांमधून आणि नदी-नक्षत्रांमधून
 तीच पुरातन कहाणी निरंतर वहात असते.

~ ('आजकेर रात' - बेला अबेला कालबेला या संग्रहातून)

5

निवडक सूची

जीवनानंद दास यांची पुस्तके

कविता संग्रह :

झरा पालक (झडलेली पिसे) - 1924
 धूसर पांडुलिपी (धूसर हस्तलिखित), डी. एम. लायब्ररी, कोलकाता-1936
 महापृथ्वी (महापृथ्वी), पूर्वाशा लिमिटेड, कोलकाता-1944
 सातटि तारार तिमिर (सात ताऱ्यांचा अंधार), गुप्ता रहमान अँड गुप्ता,
 कोलकाता-1948
 वनलता सेन-सिग्रेट प्रेस, कोलकाता-1952
 श्रेष्ठ कविता-भारवी, कोलकाता-1954
 रूपसी बांगला-सिग्रेट प्रेस, कोलकाता-1957
 बेला अबेला कालबेला (वेळ अवेळ नि काळवेळ), न्यू स्क्रिप्ट, कोलकाता-1969

निबंधसंग्रह - कवितार कथा - सिग्रेट प्रेस, कोलकाता-1955

जीवनानंद दास यांच्या कवितेवरील लेखन :

नियतकालिक निरुक्त - संजय भट्टाचार्य यांचा लेख, आषाढ, 1350 (1943)
 नियतकालिक परिचय - सुभाष मुखोपाध्याय यांचा लेख,
 श्रावण, 1360 (1953)
 नियतकालिक परिचय - मणींद्र रॉय यांचा लेख, श्रावण, 1362 (1955)
 नियतकालिक मयुख - जीवनानंद स्मृती-विशेषांक, संपादक-बुद्धदेव बोस, पौष,
 1361 (1954) कोलकाता
 नियतकालिक उषा - जीवनानंद विशेषांक, संपादक-बुद्धदेव बोस,
 पौष, 1361 (1954) कोलकाता
 नियतकालिक एकक - जतींद्रनाथ सेनगुप्त व जीवनानंद दास संयुक्त
 विशेषांक-कार्तिक-चैत्र, 1361 (1954) कोलकाता.

- आनंदबाजार पत्रिका - नारायण गंगोपाध्याय यांचा लेख, कार्तिक, 1361 (1954)
नियतकालिक उत्तरसूरी - जीवनानंद विशेषांक, पौष-फाल्गुन, 1361 (1954)
नियतकालिक उत्तरसूरी - अरुण भट्टाचार्य यांचा लेख, .
वैशाख-आषाढ, 1363, (1956)
नियतकालिक उत्तरसूरी - अमलेंदू बसु यांचा लेख, कार्तिक पौष
नियतकालिक उत्तरसूरी - अरुण भट्टाचार्य यांचा लेख, कार्तिक पौष 1367 (1960)
नियतकालिक कविता - निरुपम चट्टोपाध्याय यांचा लेख, आश्विन 1363 (1956)
आधुनिक बांगला - दीप्ती त्रिपाठी यांचा लेख, नवान, कोलकाता,

काव्यपरिचय 1958

- कवितार .धर्म ओ - बुद्धदेव बोस यांचा लेख,
कवितार ऋतुबदल न्यू एज पब्लिशिंग, 1959
कालेर पुतुल - बुद्धदेव बोस यांचा लेख, न्यू एज पब्लिशिंग, 1959
एकटिनक्षत्र आशे - अंबुज बसु यांचे पुस्तक, अमलेंदू बसु यांची प्रस्तावना
दीपान्विता पब्लिशर्स, कोलकाता, 1965
दैनिक कविता - कविता सिन्हा संपादित, 25 वैशाख संकलन,
जानेवारी-एप्रिल 1968 (जीवनानंद दास व लावण्या दास
यांची मुलाखत) संपादित प्रणवेंदु दासगुप्ता, मे 1966
कविता परिचय - अमरेंद्र चक्रवर्ती संपादित सातवा संग्रह, 1966
या संग्रहात विनय मुजुमदारलिखित 'अद्भुत आंधार एक:
जीवनानंद दास' या शीर्षकाचा लेख आहे.
आठव्या संग्रहात आलोक सरकार यांचा 'घोरा :
जीवनानंद दास' या शीर्षकाचा लेख आहे.
अकरावा संग्रह, माघ-चैत्र 1969, यात तीर्थंकर चट्टोपाध्याय
यांचा 'मृत्युर आगे : जीवनानंद दास' या शीर्षकाचा लेख.
मॉडर्न बेंगाली पोएम्स - या देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय संपादित पुस्तकात मार्टिन
किर्कमन यांचे अनुवाद, सिग्रेट प्रेस, कोलकाता, 1945
स्टडीज इन मॉडर्न - या निर्मल घोष संपादित पुस्तकात अमलेंदू बोस
बेंगाली पोएट्री यांचा जीवनानंदावरील लेख, नोव्हेला, कोलकाता, 1968.
जर्नल ऑफ - एशिया सोसायटी, न्यूयॉर्क, यात मेरी लॅंगो यांचा
एशियन स्टडीज जीवनानंदांच्या कवितेतील प्रतिमासृष्टीवरील लेख.